

Son Dönem Osmanlı Eğitimci-Bürokratı Ahmed Kemal Paşa'nın Hayatı

Biography of the Late Ottoman Educator-Bureaucrat Ahmed Kemal Pasha

Musa Bardak*

Öz

Bu çalışmanın amacı Osmanlı Devleti'nde Tanzimat ve Islahat dönemleri ile I. Meşrutiyet döneminde yaşamış eğitimci, sefir ve bürokrat Ahmet Kemal Paşa'nın (1808-1887) hayatı hakkında bilgi vermektir. Bu amaçla başta Osmanlı arşivi olmak üzere birçok arşiv ve kütüphane kataloğu taranarak elde edilen dokümanlar analiz edilmiştir. Paşa'nın eğitimci yönünün ön planda tutulduğu bu çalışma esnasında ulaşılan ve kronolojik olarak sıraya konulan verilerin bir kısmı, Ahmed Kemal Paşa hakkında önceden yazılmış kısa yazıların genişletilmiş ve düzeltilmiş halidir. Yetişme tarzından yaptığı görevlere, ailesinden kişisel özelliklere farklı yönlerinin ortaya konduğu çalışmada Türk eğitim sisteminin bugünü de etkileyen rolleriyle Paşa'nın profili etraflıca tasvir edilmiştir. Bu çalışmada ortaya konulanlar, Ahmed Kemal Paşa hakkında bilimsel ve kapsamlı bir biyografinin altyapısı olarak nitelendirilebilir.

Anahtar Kelimeler: Ahmed Kemal Paşa, Tanzimat, Eğitimde Modernleşme, Biyografi, Türk Eğitim Tarihi

Abstract

The aim of this study is to give information about the life of the educator, sefir and bureaucrat Ahmet Kemal Pasha (1808-1887) who lived in the Ottoman Empire during the Tanzimat and Meşrutiyet I. periods. For this purpose, the documents obtained by scanning many archives and library catalogs, especially the Ottoman archive, were analyzed. Some of the data that was accessed and ranked chronologically during this study, in which the educator aspect of Pasha was prioritized, is an enlarged and corrected version of the short writings about Ahmed Kemal Pasha. In the study, where different aspects of his education, his duties, his family, and his personal characteristics were revealed, Pasha's profile was thoroughly depicted with his roles that also affect the Turkish education system today. What is presented in this study can be described as the infrastructure of a scientific and comprehensive biography about Ahmed Kemal Pasha.

Keywords: Ahmet Kemal Pasha, Tanzimat, Modernization in Education, Biography, Turkish Education History

* (Öğr. Görv); Sebahattin Zaim Üniversitesi, musa.bardak@izu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5585-8002

Extended Summary

Introduction

Biography studies, which are claimed to be discredited by some authors today (Noumann, 2006, p.273), have a long history of being in demand for at least three centuries, especially in Europe. Carlyle (2004) described the personalities who would be the subject of the biography as "people who add value to life" and stated that "there would be no life without the Great Men, otherwise it would be lived in a world sprinkled with dead soil". In Eastern societies, there have always been real personalities and events, whether verbal or written, that have been criticized as being far from reality. (Ortaylı, 2011b). Although there is a thesis that siyer, menkiba and epic works and biographical works have a place in social memory in Islamic and Eastern societies; according to Noumann, the type of biography remains on the sidelines in academic historiography (Noumann, 2006, s.273).

Method

General screening method was used in this study. Documents were examined from many funds of the Ottoman Archive in the General Directorate of State Archives. In addition, Topkapi Palace Archive, Atatürk Library Pertevniyal Valide Sultan Archive, ISKI Archive and Istanbul Kadi records were scanned. The official case histories, which include the *Tanzimat*, *Islahat* and second Abdulhamid periods, also play an important role in the main data sources. In order to confirm the dates, periodicals, surnames and books published in that period were examined; for these, the library of Istanbul Metropolitan Municipality Atatürk Library and Atatürk University Library as well as the Islamic Studies Center Library, Beyazit State Library Hakkı Tarık Us Collection, IRCICA Library and Çamlıca Research Library were used. For the manuscripts, the Suleymaniye Library, the National Library and the Turkish manuscripts catalogue were scanned.

The main sources of this study are archival documents relating to Pasha's duties, books and periodicals written while he was alive and after his death. The articles found in books and periodicals were analyzed by comparing them with the documents and works found in the Ottoman Archive, and the archival documents and works were considered correct in case of conflict. For the main points related to his life, the literary works of İbnülemin Mahmut Kemal İnal's *The Establishment Date of the Ministry of Evkaf-ı Humayun and the Translations of the Deputies' Status and Last Century Turkish Poets*, Bursalı Mehmed Tahir Bey's *Ottoman Authors*, Mehmed Sureyya's *Sicill-i Osmanî*, İbrahim Alaeddin Gövsa's *Encyclopedia of Turkish Famous People*, Kemal Pasha item in Turkish Encyclopedia, Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nâfi's *Maarif-i Umûmiye Nezâreti Tarihce-i Teşkilât and Execution* are used. The aforementioned sources are the source of short biographical information about Pasha in many works.

English German French Persian, Arabic, Farsi, French, German and Ottoman languages used in the cited places have all been reached and evaluated as first-hand sources. Related resources were evaluated together with language experts.

Ahmet Kemal Pasha's Upbringing, Family and Civil Services

Ahmed Kemal Pasha lived in the nineteenth century Ottoman Empire, during the periods of Mahmud II, Abdulmecid, Abdulaziz, Murad V and Abdulhamid II. and served in many domestic and international missions. In addition to being a multifaceted personality, aspects related to education were taken into consideration in this study.

In many sources in the field, Ahmed Kemal Pasha was born in Istanbul in 1223 [September 1808] (Tercüman-ı Hakikat, 1304, s.2574/1; Fatin Davud, 1271, s.355) in Hijri Shaban and his real name is

Ahmed. He got his nickname "Kemal" when he started working in the "Defterdar Mektupçu Kalemî". (Güneş, 1997, s.107). Pasha also has the nickname "İstanbulî", which is mentioned only in one source (Mehmed Tahir Bey, 1972, s.201). Al-Hajj Sayyid Ibrahim Agha, one of the Sultan's kethudas, is shown as his father, and a tombstone belonging to his mother, Nefise Hanım, confirms this. (Berk, 2006, s.92).

In the 1860s and after, Pasha served in three positions, mainly in the Ministry of Maarif, the Ministry of Awkaf, and in the Supreme boards and the Assembly. Besides these, his duties at the Palace continued. As a person who taught French and Persian as a teacher to Abdulhamid II, Pasha performed important duties both during the reign of Abdulhamid II and Abdulhamid II (Çabuk, 2004, s.13; Çabuk, 2003, s.20). Although politically unimpeded, he was involved in the events that took place during his time because of his position.

Education-Related Career and Its Impact On Ottoman Education

Although Nafi Atuf (1930, p.86) initiated the modernization efforts in education from Tanzimat and put it into 4 circuits until 1930, the years 1824-1857 can be viewed as the period when the ideas of educational reform were matured, or even fought as ideas; and in the meantime the new structure was designed. The major tools of this period of struggle and design were the nascent Press Publication and other propaganda activities. Especially the tests of graduates of new schools have reached the public through the official publication of the period *Takvim-i Vekayi* and through the local and artisan kethudas (Takvim-i Vekayi, 1257, s.225/1; Takvim-i Vekayi, 1258, s.241/1; BOA, 1258: 55-2721). The appointment of the graduates of the new schools, which were opened in 1838, to civil service by being tested in the presence of the public, was first started in 1841 (Mahmud Cevad, 1338, s.18). One effect that further embodied the innovations that reached the public in these ways was that children displayed daily practical knowledge through what they learned. Thus, reform movements in education could gain a positive place in the minds of the people. On the contrary, a negative propaganda can be mentioned, such as "religious values are eroded by innovations", "practices against religion (bid'at) are carried out". At these points, it is important for Pasha to take part in the *Calendar-i Vekayi* as well as his role in the expansion of these activities.

In addition to the establishment of the Ministry of Maarif-i Umumiye, a central and institutional educational organization with a new education system in Turkish educational history, one of the most important statesmen of the Tanzimat period was Ahmed Kemal Pasha, who directed the reform activities in schools with his ideas and practices. Paşa contributed to the spread of the lesson tools and practices of new European-based educational approaches and to the emergence of the "usul-i cedid movement" called "reform activities in schools" (Akyüz, 2009, p.207); by bringing his work to the sultan, he paved the way for the development of this movement. Kemal Pasha also played an important role in the structural formation of Primary Education Institutions (regulations, practices) during the Republic period. In addition to the traditional schools which have been ossified for centuries, the Usul-I Cedid Schools, which were opened in parallel with the developments and changes over time, formed the basis for the primary and secondary education institutions which were established by the modern educational understanding of the Republican period.

Ahmed Kemal Pasha has accomplished many innovations during his position periods held as *Mekatib-i Umumiye* Directorate, *the Mekatib-i Umumiye* Ministry and the *Ministry of Education*. After the opening of *rüştiye schools*, one of the first activities of Pasha, the teacher deficit was realized. The lack of a teacher training institution other than the madrasa until then, as Kocer stated, led Ahmed Kemal Pasha to take the first step in teacher training. He first opened *Darülmualimin-i Rustiye* in 1848 and *Darülmualimin-i Sibyan* in 1868 (Takvim-i Vekayi, 1285, s.1025/1; Mahmud Cevâd, 1338, s.99; Koçer,

1967, s.9). Pasha was the Minister of *Mekatib-i Umumiye* when he opened *Darülmualimin-i Rustiye* and the head of the Surayi Devlet (Council of State) when he opened *Darülmualimin-i Sibyan*.

Discussion and Conclusion

Pasha has been a valuable scholar, especially since he has performed important activities on the modernization of Education. The concepts he produced and the methods he taught were the cornerstones of the Ottoman and Turkish education system. While his translations from French about Education reached a wide audience through the pages of the calendar-i Vekayi, the concepts such as *Darülmualimin*, *Darülmaarif*, where he used first, used for many years. (Takvim-i Vekayi, 1266, s.427/1; Türk Ansiklopedisi, 1974, s.21/474; Güneş, 1997, s.107). The institutions he pioneered to open have continued to exist with changes from the proclamation of the Republic to the present day.

Giriş

İnsanlar örnek alacağı kişilikler mi arar? Yoksa kendilerinin veya başka insanların hayatında değişim yapan insanları tanımak mı ister? Geniş kapsamlı düşünülürse, devletler insanlarına toplumsal kimlik oluşturmak için üstün kişilikleri mi kullanır? Başka bir açıdan biyografi alanında çalışma yapan insanlar bir kişiliği neden insanlara sunar? Biyografi türüne neden ihtiyaç duyulduğunu farklı yönlerden sorgulayan bu sorular ile cevaplarının farklı açılardan tartışılması biyografi alanının gelişmesine katkı sağlayacaktır (Genç, 2010).

Günümüzde bazı yazarlar tarafından itibardan düştüğü iddia edilen (Noumann, 2006, s.273) biyografi çalışmaları özellikle Avrupa’da en az üç asırdır rağbet gören uzun bir geçmişe sahiptir. Carlyle, (2004) biyografi konusu olacak şahsiyetleri hayata değer katan insanlar olarak tanımlayarak “Büyük Adamlar”sız hayat olmaz, aksi takdirde ölü toprağı serpilmiş bir dünyada yaşanır” ifadelerini kullanmıştır. Doğu toplumlarında ise gerçeklikten uzak olduğu eleştirisi yapılan ister sözel ister yazılı menkıbevi kişilikler ve olaylar her zaman var olagelmışlerdir (Ortaylı, 2011b). İslam ve Doğu toplumlarında siyer, menkıbe ve destansı eserlerle biyografik eserlerin toplumsal hafızada yer bulduğu tezinin yanında Noumann’a göre akademik tarihcilikte biyografi türü kenarda kalmaya devam etmektedir (Noumann, 2006, s.273).

Kişi ile ilgili biyografik malzemeler ilişki halinde bulunduğu her şeyi kapsar. Görece olarak insana verilen değer daha az olduğu toplumlarda ölümünden sonra değeri anlaşılan kişilikler ile ilgili verilerin daha az olacağı düşünülebilir. Bu sorun günümüzde verilerin çoğunun elektronik ortama aktarılması ile ulaşılması veya kaybolması daha kolay bir duruma evrilmiştir.

Yirmi birinci yüzyılda Türkiye’de farklı zamanlarda farklı sebeplerle arttığı söylenilebilecek Osmanlı Tarihi araştırmaları içerisinde biyografiler önemli bir çalışma alanıdır. Osmanlı toplumunda farklı toplumsal kurumlarda birçok sorunun ortaya çıktığı son yüzyıllarda bu sorunlara çare arayışları Türkiye Cumhuriyeti kurulana kadar devam etmiştir. Bu anlamda toplumun ve dolayısıyla devletin diğer devletlerden geri kalma sebepleri üzerinde duran aydın ve bürokratlar, farklı yenileşme fikirleri ortaya koyup uygulama imkânları aramışlardır. Kısaca modernleşme çabaları olarak ifade edilebilecek bu hareketlerden en önemlisi toplumun okuryazarlık ve bilgi seviyesinin yükseltilmesi çalışmalarıdır.

Tarihi olayları anlatmanın farklı yöntemlerinden biri olarak kabul edilen ve tarihi bir kişiliğin hayatını yeniden inşa etme amacı güden eserler tarihi biyografi olarak tanımlanmaktadır (Possing, 2013). Bu çalışmada Osmanlı Devleti’nin 19. yüzyılda eğitim ile ilgili yaşantılarında rol oynayan birçok kişilik gibi Ahmed Kemal Paşa’nın hayatının bilinmeyenlerini de ortaya koyarak yeniden inşa edilmesi amaçlanmıştır. Paşa’nın haricinde Osmanlı’da modern eğitimin gelişmeye başladığı 19. Yüzyılda yaşamış eğitimciler hakkında yeterli olmamakla birlikte çalışmalar yapılmaktadır. Muallim Naci,

Emrullah Efendi, Satı Bey ve Salih Zeki Bey gibi kişiliklerin eğitimci yönlerini öne çıkaran eserler buna örnek verilebilir. Bunun yanında biyografik çalışmalara imza atan eğitim tarihi araştırmacılarını da unutmamak gerekir. Osman Ergin, Nafi Atuf Kansu, Yahya Akyüz, Mustafa Ergün, Mustafa Gündüz, Bahri Ata gibi isimler geçmişten günümüze bazıları kendi çalışmalarıyla bazıları da hem kendi çalışmaları hem de yönettiği lisansüstü çalışmalarla alana katkı sağlamışlardır. Gündüz (2008:90) II. Dünya savaşından sonra eğitim tarihi çalışmalarının çeşitlenerek arttığını farklı ülkelerde genel eğitim tarihi çalışmalarıyla birlikte alt kurum ve kuruluşlar ile eğitimciler üzerine biyografi ve monografi çalışmalarının arttığını ifade etmiştir.

Tarihi bir kişiliğin hayatı ve yaşadığı dönemi tasvir etmek nesnel yaklaşıldığında çoğu zaman eksik kalacaktır. Özellikle de çalışmanın kaleme alındığı zaman olayların yaşandığı zamana ne kadar uzak ise öznelliğin daha fazla oluşması muhtemeldir. Kişinin hayatının tüm yönleri ve olayları bilimsel bir çalışma için önemli olmasa da araştırılan konu için gerekli ipuçları vermesi açısından gözden kaçırılmaması gereken hususlardan olabilir. Bu çalışmada konu edinilen Ahmed Kemal Paşa'nın nesebinden yetişme ortamına, çalışma şekline ruh hallerine, görevlerinden bu çalışma için önemli olan reformist kimliğine/rolüne kadar birçok yönünün yanında yaşadığı dönemin kendisinden soyutlanamayacak özelliklerine de yer verilmiştir.

Ahmed Kemal Paşa'nın yaşamının ilk yılları Osmanlı'da en kapsamlı reformların yapıldığı II. Mahmud ve Tanzimat dönemleridir. Bu dönemde devletin içinde bulunduğu başta askeri ve idari yönetimdeki sıkıntılar; hukuk, bürokrasi ve maliye alanında merkezileşmeye yönelik reformlar ile çözülmeye çalışıldığı söylenilebilir (Akyıldız, 1993, s.78; Findley, 1996, s.108; İpşirli, 1991, s.4/378). Bu reformlar ile devlet üst yönetiminde yüzünü batıya dönen bir bürokrat zümre oluşmuş, bununla beraber geleneksel yöneticiler de varlıklarını devam ettirmiştir. İslahat yanlısı olarak gösterilen devlet adamlarının başında Mustafa Reşit Paşa, M. Emin Âli Paşa, Fuat Paşa ve Ahmed Cevdet Paşa, bulunmaktaydı (Ortaylı, 2006, s.284). Ahmed Kemal Paşa'nın da içinde bulunduğu bu zümreyle gelenek yanlısı devlet adamlarının rekabeti birçok soruna yol açmaktaydı (İnalçık, 2009, s.353). Bu zaman diliminde reformlar sonucu oluşan değişim, ideolojik sahada ciddi ve sert bir mücadele ile beraber yürütülmüştür (Göleç, 2016, s.170). Bu mücadelelerin başında ise sağlıklı bir işleyişe kavuşturulamayarak verim alınamayan eğitim kurumları vardı. Daha sonraki yıllarda dönemin önemli devlet adamlarının çabaları ile açılan okullar, basının gelişmesi ve 1860'lardan sonra gelişen muhalif düşünsel hareketler eğitimin modernleşmesinde ivme kazanıldığının göstergesidir (Gündüz, 2010, s.26/87).

Osmanlı'da bilgiye erişim için izlenmesi gereken yolda, 19. yüzyıl başına kadar mahalle mektepleri, sonrasında ise medreseler vardı (A. Şeref, 1312, s.468). Medreselerde, yaşanan bozulmalara kadar klasikleşmiş Arapça gramer kitapları ile dini ilimler temel olmak üzere genel olarak Dini, Tıbbi ve Fenni ilimlerin öğretimi yapıldı. Bu çalışmanın yapıldığı dönemde medreselerin içinde bulunduğu durumu yansıtan birçok araştırmaya rastlanabilir (Atay, 1981; Aydın, 1987; Uzunçarşılı, 1988; Yaltkaya, 1999). Fakat burada çalışmanın odağında eğitim alanındaki değişim ve dönüşüm açısından bu dönüşümde etkin rol oynayan şahsiyetlerden Ahmed Kemal Paşa'nın biyografisine odaklanılmıştır.

Ahmet Kemal Paşa, Osmanlı'nın Avrupa'dan çeşitli yollarla yeni ve modern uygulamaları kendine uygun bir şekilde adapte ettiği, yoğun olarak uyarladığı 19. yüzyılda yaşamış bir münevverdir. Modern askeri eğitim kurumlarından sonra modern sivil eğitim kurumlarının kuruluşunda öncülük etmiş ve devlet teşkilatı içerisinde eğitimle ilgili birim olan Maarif Nezareti'nin açılmasını sağlamıştır. Bütüncül olarak bakıldığında Paşa'nın, Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyetine miras kalan bazı kurum ve uygulamaların oluşturulmasında önemli rolleri olan, dönemin "aydın" profiline uygun eğitimci, vezir ve diplomat özellikleriyle çok yönlü bir şahsiyet olmasının yanında hayatının incelenmesi birkaç sebeple önemli görülmüştür. Bunlardan biri, Paşa'nın hayatı hakkında doğrudan yapılan bir araştırmanın bulunmaması, kısa özgeçmişlerden oluşan sunumların olmasıdır. İkincisi devlet teşkilatında ve saraydaki önemli görevleri nedeniyle ülkenin gidişatında ve ardından kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin

gelişiminde doğrudan ve dolaylı etkileri olan bir yöneticinin hayatının önemli bulunmasıdır. Üçüncü olarak Osmanlı eğitiminde yaşanan değişim ve dönüşümün başkarakterlerinden olan bir kişiliğin buradaki rolünün Türk Eğitim Tarihi açısından kayda değer görülmesidir.

Yöntem

Bu çalışmada genel tarama yöntemi kullanılmıştır. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğünde bulunan Osmanlı Arşivinin birçok fonundan belgeler incelenmiştir. Ayrıca Topkapı Sarayı Arşivi, Atatürk Kitaplığı Pertevniyal Valide Sultan Arşivi, İSKİ Arşivi ve İstanbul Kadı Sicilleri taranmıştır. Tanzimat, Islahat ve İkinci Abdülhamid dönemlerini içine alan resmi vakanüvis tarihleri de temel veri kaynakları içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. Bu tarihlerin teyidi için kullanılan süreli yayınlar, salnameler ve dönemde yayınlanan kitaplar için başta İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı ve Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi olmak üzere İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi, Beyazıt Devlet Kütüphanesi Hakkı Tarık Us Koleksiyonu, IRCICA Kütüphanesi ve Çamlıca Araştırma Kütüphanesi'nden yararlanılmıştır. Yazma eserler için Süleymaniye Kütüphanesi, Millet Kütüphanesi ve Türkiye Yazmaları Kataloğu taranmıştır.

Çalışmanın temel kaynakları Paşa'nın görevleriyle ilgili arşiv belgeleri, yaşarken ve ölümünün ardından yazılmış kitap ve süreli yayınlarda yayınlanmış yazılardır. Kitap ve süreli yayınlarda bulunan yazılar başta Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgeler ve eserleriyle karşılaştırılarak analiz edilmiş, ihtilaf halinde arşiv belgeleri ve eserleri doğru kabul edilmiştir. Hayatıyla ilgili temel noktalar için başta İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın *Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin Kuruluş Tarihi ve Nazırların Hal Tercümeleri ve Son Asır Türk Şairleri* eserleri, Bursalı Mehmed Tahir Bey'in *Osmanlı Müellifleri* eseri, Mehmed Süreyya'nın *Sicill-i Osmanî* adlı eseri, İbrahim Alaeddin Gövsa'nın *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, *Türk Ansiklopedisindeki Kemal Paşa maddesi*, Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nâfi'nin *Maarif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı* adlı eserlerden yararlanılmıştır. Sayılan kaynaklar birçok eserde Paşa ile ilgili verilen kısa biyografik bilgilerin kaynağı konumundadır.

Osmanlı siyaset, ilim ve kültür hayatına yön veren şahsiyetler hakkında ilk elden yani kendi ağızlarından kaynaklara ulaşmak çoğu zaman mümkün olamamaktadır. Bunun yerine genellikle dönem kronikleri, süreli yayınlar, biyografik kayıtlar ve arşiv belgelerinden çıkarılan bilgiler ile varsa eserlerinden yararlanılabilmektedir. Genel olarak çoğu Osmanlı'nın; öğrenim çağlarından olgunluk zamanlarına kadar yaşantılarını kendi ağızlarından öğrenilememesinin birçok nedeni olabilir. Osmanlı devlet adamlarının 19. yy ortalarına gelinceye kadar kendi hatıralarını veya yaşantılarını kaleme almayışlarının sebeplerinin tevazu, ahlaki endişeler ve hodbinlik olduğu düşünülmektedir (Unan, 1997, s.8/367).

Bu çalışmada Ahmed Kemal Paşa'nın tüm hayatı ile ilgili olabildiğince fazla kaynağa ulaşılmıştır. Kaynaklara göre Paşa en az iki evlilik yapmış, bu evlilikten olan çocuklarının günümüze kadar gelen akrabalarına ulaşamamıştır. İbnülemin Mahmut Kemal İnal'in pederinin arkadaşı olan Paşa'nın ölümünün ardından entelektüel mirasının satıldığına dair kayıtlar mevcuttur.¹ Bu nedenle Paşa ile ilgili aile arşivi niteliğindeki malzemelerin ve bilgilerin tek elden günümüze kadar ulaşılmış olması mümkün gözükmemektedir.

Elde edilen veriler yıl ve tema bazlı tasnif edilerek karşılaştırmalarla doküman analizine tabi tutulmuştur. Karşılaşılan kaynaklarda hemen hemen aynı zaman diliminde yaşayan benzer isimli şahıslar nedeniyle kaynak eleştirisi ve karşılaştırması yapılarak karışıklıkların önüne geçilmiştir. Hatta benzer görevleri de olabilecek bu isimler, çapraz değerlendirilmeler yapılarak titizlikle açıklığa

¹ Ahmed Kemal Paşa'nın vefatından sonra oluşturulan bir defterde müzayede ile satılmak üzere yazma ve basma 630 adet kitap ismi kayıt edilmiştir. Kemal Paşa Merhumun Kütüphanelerinde Mevcut Olup Bu Kere Bi'l-Müzayede Satılması İcap Eden Kütüb-i Mütenevvia'nın Esamisini Mübeyyin Cedveldir, Lito (Yayın Bilgisi Yok), İstanbul, Tarih Yok, 22 Sayfa. Kitapların bir kısmının üvey oğlu Nâzım Bey tarafından 1319/1901-02'de satıldığı aktarılmaktadır. İbnül-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969, C.2, s.824.

kavuşturulmuştur. Örneğin Ahmed Kemal Paşa (1808-1887) ile aynı zaman diliminde yaşayan İsmail Sadık *Kemal Paşa* (1828-1892) (İnal, 2000, s.842), *Ali Kemali Paşa* (1818-1898) (Okcu, 2010), Mısırdaki Mehmet Ali Paşa soyundan Prenses *Ahmed Kemal Paşa* (1857-1907) (Öztuna, 1996, s.309), hatta İstanbul'da yaşayan yine aynı isimli olan *Ahmed Kemal Paşa* (1850?-1918) (Yürük, 2012, s.38) bazı kaynaklarda sadece "Kemal Paşa" olarak geçmektedir. Dört paşa da yazım yanlışlıkları, faaliyetleri veya diğer sebeplerle kaynaklarda birbirine karıştırılmakta, hatta ikisinin hem nazırlık hem Ayan azalığı gibi benzer görevler yapması bu karışıklığı artırmaktadır. Benzer bir durum Paşa'nın 1870 yılı öncesinde nitelendiği Kemal Efendi isminde de vardır. Benzer adlara sahip Balat Şeyhi *Kemal Efendi* (1841-1914), Halveti şeyhi *Kemal Efendi* (1818-?) hatta Trablusşamlı Şeyh *Seyyid Ahmed Kemal Efendi*² kaynaklarda geçtiği şekliyle birbiriyle karıştırılabilmektedir.

Araştırmada yoğun bir şekilde kullanılan arşiv belgeleri Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Fon Kodları (tamamı büyük harfli), Dosya No-Gömlek No (Arasında tire (-) olan iki numara), Hicri Tarih, (miladi tarih) şeklinde ifade edilmiştir. Kaynak gösteriminde benzer bir durum atıflarda ansiklopedi maddelerinde cilt sayısı, süreli yayınlarda sayı, eserin sayfa sayısından önce / ile ayrılarak verilmiştir. Arşiv belgeleri Osmanlı devlet teşkilatında olayları, kişileri, nesnelere ve durumları tasvir etmesi açısından dönemin en önemli kaynaklarından. Fakat yine de eksik ve yanlış kayıtlar, yazım hataları, okuma hataları ve fiziki kusurlardan ötürü eleştiri süzgecinden geçirilmesi gerekmiştir. Bu nedenle belgeler aynı dönemde yazılmış eserler (kronikler, süreli yayınlara, hatıralar vb.) ile karşılaştırılarak çalışmaya dâhil edilmiştir. Sonuç olarak arşiv belgeleri olaydan önce veya sonra yazılma veya genelde durağan bir zamanı gösterme durumunda olsa da resmi kayıtların güvenilirliği diğer kayıtlardan yüksek bulunmaktadır.

Araştırmada metin neşri dışında atıf yoluyla yapılan çalışmaların tamamında kullanılan Osmanlıca, Arabça, Farsça, Fransızca, Almanca ve İngilizce kaynaklara ulaşılmış olup ilk elden kaynaklar dikkate alınmıştır. İlgili kaynaklar dil uzmanları ile beraber değerlendirilmiştir.

Ahmet Kemal Paşa'nın Yetiştirilmesi, Ailesi ve Memuriyetleri

Ahmed Kemal Paşa 19. Yüzyıl Osmanlısında, II. Mahmud, Abdülmecid, Abdülaziz, V. Murad ve II. Abdülhamid dönemlerinde yaşamış yurtiçi ve yurtdışı birçok görevde bulunmuş bir kişiliktir. Birçok yönü olmakla beraber bu çalışmada eğitimle ilgili yönleri ön planda tutulmuştur.

18. yüzyılın son çeyreği hatta III. Selim dönemine kadar temellendirilebilecek bir başlangıç ile özellikle batıdan gelen fikri yenilikler, önce ilmi ve iktisadi olarak varlıklı çevrelerde tartışılıp sonraları halka yaygınlaşmıştır denilebilir. Kültür hayatımızda yaşanan bu sürecin gerçekleştiği mekânlardan biri de Batı'da Aydınlanma Çağı filozoflarının toplandıkları salonlara benzer nitelikteki (çoğunlukla paşaların sahip olduğu) konaklardır (Mardin, 1991, s.274). Bu konaklar Medrese ve Enderun gibi bir yükseköğretim kurumu olarak görülebilir. Bir vezir, paşa veya zengininin konağına gelen şair, edip veya münevver kişiler, toplantılar ve ziyafetlerde bilgisini gösterir, yer, içer ve konaklardı. Böylelikle hem konak sahibini hem de misafirleri bilgi ve tecrübelerinden yararlandırır (Ergin, 1977, s.376; Gürlek, 2008, s.43). 1295 Tarihli *Devlet Salnamesi*'nde "yakın zamana kadar sıbyan mektepleri, medreseler ve Enderun'un yanında vüzerâ konaklarından başka mektep yoktu" ifadeleri konakların önemini gösterir (Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1295, s.36).

Konakların eğitim ve kültürel yönü, başta Reşid Paşa olmak üzere onun yetiştirdiği Âli ve Fuad Paşalar, Abdullatif Suphi Paşa, Mustafa Fazıl Paşa, Sami Paşa, Yusuf Kamil Paşa gibi başlıca devlet adamlarının konaklarında yapılan doğu-batı tartışmalarında görülebilir (Kaplan, 1946, s.4; Mardin, 1991, s.274). Tanzimat ve sonraki devirlerin yenilik yanlısı, önemli devlet adamı, şair ve münevverlerinden bazıları bu kişiliklerin konaklarından yetişmiştir. Ahmed Cevdet Paşa, Reşid Paşa

² Arşiv kayıtlarında sıkça geçen Şeyh ile ilgili, maaşına zam yapılmasına dair bir kayıt: Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (bundan sonra BOA), İrade (bundan sonra İ).Meclis-i Vala (bundan sonra MVL), 499-133, 24.02.1282 [19.07.1865].

konağından; Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi birçok yazar ve şair Mustafa Fazıl Paşa konağından; Ali Suavi, Abdurrahman Sami Paşa konağından yetişmiştir (Ergin, 1977, s.376). Sözü edilen kişiliklerle aynı dönemde yaşayan Ahmed Kemal Paşa'nın konaklara devam ettiğine dair bir kayda ulaşılamasa da başta Reşid Paşa olmak üzere önemli devlet adamlarının dikkatini çekmiş bir şahsiyet olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca kendisinin konak sahibi olduğunda benzeri ilim meclislerini kurması, hatta konağından Münif Paşa gibi önemli bir devlet adamının yetişmesi önceden konaklara devam ettiğinin işareti olabilir (İnal, 2000, s.998; Budak, 2010, s.22).

Tanzimat Fermanı ilan edildiğinde yaklaşık 30 yaşında olan Paşa'nın gençlik dönemi, fermanı hazırlayanların yetiştiği dönem olması açısından önemlidir. Fakat 19.yüzyılın başından Tanzimat'a kadar olan bu dönem; kültür, eğitim ve bilim hayatı açısından üzerinde yeterli derecede durulmaması nedeniyle incelenmeye muhtaç bir durumdadır. Nitekim yapılan bazı araştırmalarda ulemanın büyüklerinden olup Avrupalılarla ve batı dilleriyle meşgul olan, evlerinde coğrafyadan astronomiye, matematikten tıbbi bilimlere kadar ücretsiz ders veren bir kısım toplulukların varlığı Cevdet Paşa ve bu topluluklarda eğitim almış kişilerin menkıbelerinden ortaya çıkarılmıştır (İhsanoğlu, 1987, s.43). Bu dönemde konakların yanında bu toplulukların olması Osmanlı ilmi geleneğinin farklı ve aykırı kısımlarını temsil etmesi açısından önemlidir. Ahmed Kemal Paşa ile ilgili yazılan yazılarda "özel dersler alarak kendini yetiştirdi" ifadelerinin bulunmasına rağmen adı geçen topluluklarda özel ders aldığına dair bilgilere ulaşılamamıştır. Paşa'nın Batı dillerini öğrenmesi, coğrafyaya ilgi duyması gibi birçok sebep bu topluluklarla bağının açıklanmasında kullanılabilir.

Alanyazındaki birçok kaynakta Hicri Şaban 1223'de [Eylül 1808] (Tercüman-ı Hakikat, 1304, s.2574/1; Fatın Davud, 1271, s.355) İstanbul'da doğduğu belirtilen Ahmed Kemal Paşa'nın asıl adı Ahmed'tir. "Kemal" takma adını Defterdar Mektupçu Kalemi'nde göreve başladığında almıştır (Güneş, 1997, s.107). Paşa'nın ayrıca sadece bir kaynakta geçen "İstanbuli" lakabı da bulunmaktadır (Mehmed Tahir Bey, 1972, s.201). Babası olarak sultan kethüdalarından El-hac Seyyid İbrahim Ağa gösterilmekte, annesi Nefise Hanım'a ait bir mezar taşından da bu durum teyit edilmektedir (Berk, 2006, s.92). Mezar taşında Ahmed Kemal Paşa'nın babası, kayıtlarda geçtiği gibi El-hac Seyyid İbrahim Ağa olarak geçmektedir. Mezarın sahibi olan Nefise Hanım, Paşa'nın babası İbrahim Ağa'nın "halile-i muhteremesi" olarak geçmektedir. Paşa'nın Düriye Hanım, Şerife Ayşe Hanım ve Şerife Nefise Hanım adlarında üç kız kardeşi vardır (Vakıf Su Defterleri, 1271'den aktaran Kala, 2001, s.164). Babası Hacı İbrahim Ağa'nın seyyid olması Paşa'nın da kendisine lakab olarak "Seyyid"i kullanmış olması Paşa'nın peygamber soyundan geldiğini gösterir (Buzpınar, 2006, s.322). Paşa birçok eserde ve kullandığı mühürlerden birinde seyyid ünvanını kullanmıştır (Bkz. Fotoğraf 1). Yazdığı *Müntehabat-ı Şehname* adlı eserde ve 1850'de bir kitap için yazdığı farsça takrizde "el-fakir Seyyid Ahmed Kemal" ifadeleri geçmektedir (Dürri Süleyman Efendi, 1267:4; Firdevsi, 1281:82; BOA, 1273: 143-7509). Babasının Seyyid ve saray görevlilerinden olması belli bir ilmi ortamda yetişmesinde etkili olmuştur. İbrahim Ağa'nın Hicri 1264 (M. 1845) yılında vefat etmesi üzerine Paşa şöyle bir tarih düşmüştür: "Kıldı Seyyid Hacı İbrahim Ağa azmi beka". Ayrıca Paşa'nın oğullarından (Lastik) Said Bey de aynı yıl doğmuştur (İnal ve Hüsametin, 1984, s.49).

Fotoğraf 1. Ahmet Kemal Paşa'nın arşiv belgelerinden çıkarılan mühürleri

Sarayın eğitim kurumu Enderun veya bir medreseye devam ettiği ile ilgili bir kayıt olmamasına rağmen iyi derecede Arabça ve Farsça öğrenmesi ve şairlikte ileri olması bazı kaynaklarda geçtiği üzere sadece 'ilim tahsiline çalıştı' veya 'özel hocalardan ders aldı' tabirleri yerine düzenli bir eğitim aldığı işaretleri olarak değerlendirilebilir. Kendini yetiştirme usulü ile Osmanlı ilmiye teşkilatının ana kurumu olan medreselerden bağımsız ve farklı birikim ve uzmanlıklara sahip hocalardan ders almayı başarabilecek bir mekân ve ilmi çevre potansiyeli de olduğu için kaynaklarda geçen durum da muhtemeldir. Paşa'nın yetiştirme dönemi ile ilgili herhangi bir kayda ulaşılamamıştır.

Ahmed Kemal Paşa'nın aile hayatı ile ilgili bilgiler kısıtlı olup iki evlilik yaptığı bilgisine ulaşılmıştır (BOA, 1257: 57-2826; BOA, 1258: 52-2587; Mehmed Süreyya, 1996, s.1448). Eşlerinden birinin Ceride Nazırı Es-seyyid Mehmed Said Efendi'nin (?-1841) kızı Fatma Zehra Hanım olduğu (Vakıf Su Defterleri, 1271'den aktaran Kala, 2001, s.245) ve 1855'te vefat ettiği, oğulları (Lastik) Said Bey'in bir yazısından öğrenilebilmektedir (Said, 1335, s.7). İkinci eşi ile ilgili kayınpeder bilgisi Sicilli Osmani'den çıkarılmış olup ayrıca Nazım Bey adında bir üvey oğlu olduğu ve Paşa'nın kitaplarını 1319 (1901) yılında sattığı kayıtlara geçmiştir (Kut, 1994, s.14; Aksoyak, 2010). Öztuna'nın verdiği bilgilere göre bu eşi de 1864'te vefat etmiştir (Öztuna, 1996, s.309). Bu bilgiyi destekleyen başka bir bilgide de Sultan Abdülaziz, azad ettiği cariyelerinden birini Paşa ile evlendirmek istemiş fakat cariyeye bunu kabul etmemiştir (Ali Rıza Bey, 2001, s.298).

İlk Eşinden ikisi kız, ikisi erkek; ikinci eşinden iki erkek (biri üvey) olmak üzere altı çocuğunun bilgisine ulaşılmıştır. Bunlar Fatma Zehra Hanım'dan olanlar: Lebabe Hanım, Saliha Hanım (?-1891), Mehmed Ziyaeddin Bey (1840-1854),³ Mehmed Said Bey (1848-1922) (BOA, 1264: 200-159; Beyhan 2008, s.549)'dir. Diğer eşinden ise İbrahim İhsan Bey (1863-?) (BOA, 1279:46-449) ve Nazım Bey (?-1910)'dir (İnal, 2000, s.823; Öztuna, 1996, s.310).

Paşa'nın çocuklarından Said Bey'i yetiştirirken bizzat Farsça dersleri verdiği ve kendini yetiştiren bir birey olmasını sağlamak için gerekli yönlendirmeler ve rehberlikler yaptığı Said Bey'in hatıralarında geçmektedir. Devrinin iyi bir bibliyofili olan Paşa oğlu Said Bey'i 'kitapsız geçirilecek zaman boşa geçmiştir' diyecek kadar kitaplara âşık biri olarak yetiştirmiştir (Said, 1335, s.5).

Bazı Osmanlı devlet adamlarının yetiştirme usulüne bakıldığında kalem odalarında iş öğrenme ile ilmi, edebi yönü kuvvetli şahsiyetlerin köşk ve evlerindeki toplantılar bir eğitim ortamı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanında Osmanlı toplumunda bireylerin camii, tekke, zaviye ve Mevlevihane gibi

³ 14 Yaşında vefat eden en büyük oğlu için 1256-1270 yılları arasında yaşadığı ve Darülmaarif'te öğrenci iken vefat ettiğine dair küçük bir hal tercümesi Fatim Davud'un *Hatimet'ül Eşar* adlı eserinde mevcuttur. Fatim Davud, *Hatimet'ül Eşar (Tezkire-i Fatim)*, (Hazırlayan Ömer Çiftçi), Kültür Bakanlığı Yayınları, e-kitap, s. 268-269.

farklı mekânlara devam etmeleri kendilerini geliştirmek için yollar bulmalarını kolaylaştırırdı. Zira bu kurumlar özellikle yenileşme ve modernleşme için, daha dönemin diliyle söylemek gerekirse Tanzimat'ın getirdiği fikirlerin yayılması için çok önemli işlevler üstlenebiliyordu (Kara, 2001, s.84). Paşa'nın; zamanın resmi gazetesi olan *Takvim-i Vekayii*'de yazdığı metinler, şiirleri ve eserlerin bu çalışma kapsamında ele alınmayan kuvvetli bir edebi yönünü ortaya çıkarması açısından önemli olduğu söylenebilir.

Arşiv kayıtlarında 1825 tarihinde Defterdar Mektupçu Kalemî'nde görevli olan Ahmed Kemal, 1870'e kadar farklı görevlerde 'Kemal Efendi' olarak anıldıktan sonra paşa olmuştur (BOA, 1287: 616-42917). Yaklaşık 17 yaşında Osmanlı *Kalemîye* sınıfına dâhil olan Paşa, burada üst düzey devlet adamlarının himayesi ve yetiştirmesi ile eğitim, kültür, siyaset ve edebiyat yönünden kendini geliştirmiştir. Bu dönemde Babiali'nin kurumsallaşması ve batı tarzında bir yapılanmaya gitmesi memurları da bu yönde etkilemiştir. Öyle ki başta tercüme odası olmak üzere diğer kalem odalarında yetişen memurlar öğrendikleri batı dilleri sayesinde Avrupa düşüncesi ile liberalizm ve milliyetçilik gibi akımların etkisinde kalarak birer Osmanlı münevveri haline dönüşmüşlerdir (Zürcher, 2006, s.101; Findley, 1996, s.163).

Ahmed Kemal Paşa Osmanlı devlet kademelerinde mümeyyizlik, katiplik, başkatiplik, tercümanlık, arabuluculuk, nazır muavinliği, müdürlük; Maarif, Evkaf, Takvimhane, Matbaahane ve Haremi Humayun nazırlıkları; orta elçilik, sefirlik, Encümen-i Daniş azalığı, Meclis-i Ali-i Tanzimat azalığı, Meclis-i Vala-i Ahkamı Adliye azalığı, komiserlik, Şuray-ı Devlet azalığı, Şehzade hocalığı, Heyet-i Ayan azalığı gibi uzun süreli görevlerin yanında Mısır'a ve Belçika'ya ferman götürme gibi özel temsilcilik görevleri icra etmiştir.

Görevleriyle ilgili arşiv kayıtlarında çoğunlukla Kemal Efendi daha sonra da Kemal Paşa ibarelerinin geçmesi, benzer isimlerle karıştırılma ihtimalini arttırmıştır. Ama Paşa'nın görevleri nedeniyle padişaha ve saraya yakın olduğu için kendisi için "Devletlü" ve "Atüfetlü" gibi sıfatlar kullanılması ayırt edilmesini sağlamıştır. Paşa'nın zamanına göre normal kabul edilen sık sık görev değiştirmesi, ayrıca alanları itibariyle çok farklı görevlerde bulunması nitelikli bir bürokrat olduğunu düşündürmektedir. Farklı bir açıdan bakıldığında Osmanlı idari yapısında yapılan sürekli değişim ve iyileştirmeler bu duruma neden olmuş olabilir. Hangi sebeple olursa olsun Paşa, Osmanlı sınırları içinde ve dışında hem Avrupa hem de Asya kıtasında birçok yerde farklı görevler icra etmiştir.

Paşa, Sultan II. Mahmud döneminde 14 yıl, Sultan Abdulmecid döneminde 22 yıl, Sultan Abdülaziz döneminde 15 yıl ve İkinci Abdülhamid döneminde 11 yıl olmak üzere 62 yıl devletine hizmet etmiştir. Yazar tarafından tüm kaynaklar tetkik edilerek oluşturulan *Tablo 1*'de Paşa'nın resmi görevleri gösterilmiştir.

Görev	Başlama	Bitiş
Defterdar Mektubi Kalemînde Cırağ	1825	1830
Ceride Nezareti Baskatibi	27.05.1834	1834
Defterdarlık Halifesi	1834	28.04.1835
Tahran Sefareti Sır Katipliği ve Tercümanlığı	28.04.1835	27.07.1837
Tahran Sefirliği	27.07.1837	
Sadaret Mektubi-i Halifesi		26.03.1838
Takvim-i Vekayi Farsça Mütercimi	26.03.1838	12.05.1839
Özel Görev: İran ile Şehzade Krizi ve Sınır Anlaşmazlığının	12.05.1839	1840
Sadaret Mektubi-i Serhalifesi	1840	1841
Mısır M. Ali Paşa'ya Ferman Götürmesi	21.06.1841	
Sadaret Mektubi-i Serhalifesi		14.12.1843
Özel Görev: Cizre ve Musulda Kürt-Nasturi Catışmasının Cözümü	14.12.1843	13.05.1845
Mekatib-i Umumiye Nezareti Muavini	31.12.1846	23.12.1847
Mekatib-i Umumiye Müdürü	23.12.1847	11.07.1848

Mekatib-i Umumiye Nazırı	11.07.1848	19.06.1854
Avrupa Mektepleri İnceleme (Nazır iken)	02.07.1850	23.01.1851
Berlin Sefiri	19.06.1854	12.08.1857
Özel Görev: Bosna'da Tanzimatın Uygulanması ve Karadağ Sınırı	Ekim 1857	Haziran 1859
Özel Görev: Bosna'da Tanzimatın Uygulanması ve Karadağ Sınırı	11.09.1859	16.10.1859
Tanzimat-ı Ali Meclisi Üveliği (Karadağ'da iken)	12.03.1859	25.11.1861
Harem-i Humayun Masarifat Nazırı (İlave görev)	16.10.1859	25.11.1861
Shadelerin Ders Nezareti (İlave görev)	16.10.1859	25.11.1861
Maarif-i Umumiye Nazırlığı	25.11.1861	19.11.1862
Takvimhane ve Matbaahane Nezareti (İlave görev)	01.02.1862	19.11.1862
Meclis-i Vala Üyesi	19.11.1862	17.06.1863
Evkaf Nazırlığı	17.06.1863	25.04.1865
Maarif-i Umumiye Nazırlığı	25.04.1865	24.08.1867
Evkaf Nazırlığı (Vekaleten)	Eylül 1865	14.10.1865
Özel Görev: Yeni Belçika Kralının Tahta Çıkışını Tebrik (Nazır	26.03.1866	08.06.1866
Meclis-i Vala Üyesi (bir süre sonra ismi Suray-ı Devlet olmuştur)	24.08.1867	01.04.1868
Suray-ı Devlet Üyesi	01.04.1868	29.08.1870
Özel Görev: Bağdat Zivaretinde İran Sahına Mihmandarlık	29.08.1870	04.11.1870
Evkaf Nazırlığı (Vezir Rütbesi Aldı-Paşa Oldu)	Ekim 1870	05.10.1871
Maarif-i Umumiye Nazırlığı	05.10.1871	04.01.1872
Suray-ı Devlet Üyesi	05.01.1872	05.12.1872
Maarif-i Umumiye Nazırlığı	05.12.1872	24.04.1873
Suray-ı Devlet Üyesi	24.04.1873	08.05.1873
Evkaf Nazırlığı	08.05.1873	09.11.1877
Maarif-i Umumiye Nazırlığı (Vekaleten)	08.05.1876	17.05.1876
Maarif-i Umumiye Nazırlığı	09.11.1877	11.01.1878
Meclis-i Ayan Üveliği	11.01.1878	09.06.1878
Harem-i Humayun Masarifat Nazırı (İlaveten Shadelerin Ders	09.06.1878	11.01.1887
Meclis-i Ayan Üveliği	14.12.1879	

Tablo 1. Ahmed Kemal Paşa'nın resmi görevleri (1825-1887)

Ahmed Kemal Paşa'nın kayıtlara geçen ilk işi 1825'te Defterdar Mektupçu Kalemünde kâtiplik olmuştur (İnal ve Hüsamettin, 1984:50). Bunun ardından 1835'te Nüfus sayımları ile ilgili oluşturulan Ceride Nezaretinde kayınpederi Bâb-ı Defteri Mektupçusu Said Efendinin başkâtibi olarak görev yapmıştır (BOA, 1250: 835-37677; Takvim-i Vekayi, 1250, s.84/1; İnal ve Hüsamettin, 1984:50).

Paşa'nın 26 yaşında 'hacelik', 27 yaşında ise 'rabia' rütbesi alması, ayrıca Takvimi Vekayi gibi kritik bir öneme sahip medya aracının kurumsallaşmasına katkı sağlaması ile burada telif ve tercüme yazıları yayınlayanlardan biri olması edindiği tecrübeleri göstermesi açısından önemli bir göstergedir (BOA, 1253: 756-35755; BOA, 1254: 136-34; Ahmed Lütfi Efendi, 1926, s.304; Yazıcı, 2010, s.492).⁴ İran'dan dönüşte Mülkiye Nazırı Pertev Paşa'nın Sadaret Mektupçu Kalemine (Başbakanlık Yazı İşleri memuru) alması aynı zamanda İran sefaretleriyle olan ilişkilerde ve tercümanlıkta görevlendirilmesi de önemlidir (Ceride-i Havadis, 1262, s.287; İnal ve Hüsamettin, 1984, s.50). Zira 31 yaş gibi genç bir yaşta İran ile yaşanan şehzade gerginliğini ve sınır anlaşmazlığını çözmeye yollanması, yeterince bilgili olduğunun ve siyasette ilerlediğinin göstergelerindedir. Birincisinde IV. Murad devrindeki sınır korunduğunu kontrol ikincisinde ise şehzade krizinde Zehab sancağıyla ilgili mesele olmak üzere iki defa sınır anlaşmazlığı için bölgeye gitmiştir (BOA, 1253: 657-32100; BOA, 1255: 799-37042). Paşa'nın aldığı rütbelere ve alış tarihleri Tablo. 2'de gösterilmiştir.

⁴ Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan sonra devlet memurlarının alacağı terfi dereceleri: Divanı Humayun Hâcegani, Rütbe-i Rabi, Rütbe-i Salis sınıf-1 sanisi, Rütbe-i Salis sınıf-1 evveli, Rütbe-i Sani sınıf-1 sanisi, Rütbe-i Sani sınıf-1 evveli, Rütbe-i Ula sınıf-1 sanisi, Rütbe-i Ula sınıf-1 evveli (vezir), Sadrazam şeklinde sıralanmaktaydı. Bu sınıflama günümüzde memurların tabi olduğu derece kademe sınıflamasının altyapısı niteliğindedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1993, s.68-69.

Hicri	Miladi	Rütbe
1250	1834	Haceganlık
1251	1835	Rabia
????	????	Rütbe-i Salise
1256	1840	Mümeyyizlik
1262	1845	Rütbe-i Saniye
08.1264	1848	Rütbe-i Evvel
08.1264	1848	Rütbe-i Ula Sınıfı Sanisi
08.1269	1853	Rütbe-i Evvel Sınıfı Sanisi
10.1271	1855	Dördüncü Rütbeden Mecidi Nişanı
06.1274	1858	Rütbe-i Ula Sınıfı Evveli
06.1274	1858	Üçüncü Rütbeden Mecidiye Nişanı
05.1278	1861	Rütbe-i Bala
05.1287	1870	Birinci Rütbeden Mecidi Nişanı
05.1287	1870	Vezalet
05.1291	1874	Nişan-ı Osmani

Tablo 2. Ahmed Kemal Paşa'nın memuriyette aldığı rütbeler ve tarihleri

Paşa'nın Fransızca bilmesi, Takvim-i Vekayi'de çalışması, tercüme yapması ve edebi yönünün dikkate alınması ve o zamana kadar eğitim işleri ile ilgilenen ilmiye mensupları gibi iyi derecede Arabça ve Farsça bilmesi gibi faktörler ilmiye çevrelerine kabul edilmesinde etkili olmuştur. Paşa işlerinin yanında edebiyat ile de ilgilenmiş öğrendiği Farsça'yı telif ettiği edebi metinlerde kullanmanın yanında tercüme faaliyetlerinde de kullanmıştır. Paşa kalem odalarındaki en son görevinde "Mektubi-i Senaveri odası sınıf-ı evvel hulefasından Kemal Efendi" olarak tanıtılmıştır. Daha sonra Mekatib-i Umumiye Nazır muavini olarak atanırken 'erbab-ı maariften bir zat' olarak nitelenmiştir (BOA, 1263: 134-6903).

Avrupa başta olmak üzere diğer ülkelerle ilişkilerin artması ve klasik dönemlerden itibaren görevlendirilen Rum, Ermeni ve Yahudi kökenli tercümanların görevlendirilmesinden vaz geçilmesi ile tercüme odasının öneminin daha da arttığı iddia edilebilir. Diğer ülkelerden her alanda yapılan tercümelemlerle oluşan bilgi birikimi buradaki memurların önemini arttırmıştır. Özellikle Tanzimat, Islahat ve Meşrutiyet'i hazırlayan fikirlerin söz konusu tercüme yoluyla öğrenilmesi ve Batı'ya ulaşılması gereken bir medeniyet gözüyle bakan üst düzey devlet adamlarının görüşleri çerçevesinden bakıldığında tercüme odasının kritik önemi anlaşılabilir. Paşa, tercüme odasında çalışmanın yanında buradaki memurların yetişmesi için lisan mektebi adında bir okul kurulması için çaba sarfetmiş, girişimleri sonucu bu okul 1866 yılında açılmıştır (BOA, 1282: 547-38078).

Ahmed Kemal Paşa'nın aldığı eğitim veya kendini yetiştirme sürecinde öğrendiği Arabça ve Farsça'nın çok genç yaşlarda memuriyete başlamasında etkili olduğu düşünülmektedir. Tercüme odasında Mustafa Reşit Paşa gibi batıcı tabir edilen devlet adamlarının himayesinde olması bulunduğu dönemde birçok yönden örnek alınan Fransızların dilini öğrenmesinde etkili olmuştur. Edebi çevreler ile olan ilişkisi şiire ilgi duymasına, Arabça ve Farsça şiirler yazması ise de üst düzey devlet görevlilerinin dikkatini çekmesine vesile olmuştur. Sultan II. Mahmud'a sunduğu Müntehebat-ı Şehname adlı Farsça eseri ve kasideleri, İran'a sefarete görevlendirilen Esat Efendi'nin dikkatini çekerek onun sır katibi ve tercümanı olmasında önemli rol oynamıştır (Türk Ansiklopedisi, 1974, s.474; İnal ve Hüsametdin, 1984:50; BOA, 1250: 835-37677).

Paşa'nın görev nedeniyle yurtdışına ilk çıkışı 1835 yılında İran şahının ölmesi nedeniyle Vakanüvis Esad Efendi Anadolu pâyesi ihsânıyla ve geçici büyükelçilikle yeni şah olan Feth Ali Şah'ın cülûs töreni için gönderildiğinde olmuş ve burada Farsça tercümanı olarak görev yapmıştır (BOA, 1250: 835-37677; Cemalettin, 1314, s.80). Farsçaya vukufiyeti ileri derecede olan Paşa'nın Esat Efendi ile bir konuda ters düşmeleri oğlu tarafından yayınlanan makaleden anlaşılmaktadır. Bu olay sonrası İstanbul'a dönen Paşa, padişaha durumu bildirmesi üzerine Esat Efendi'nin yerine Tahran'a elçiliğe atanmıştır (Said Bey, 1328,

s.42/429). Tahran’da iken Isfahan’a özel görevle giden Paşa bu görevleri nedeniyle iki yıl İran’da kalmıştır ([Musavver] Medeniyet, 1291, s.8/88).

Ahmed Kemal Paşa İstanbul dışında Osmanlı Devleti’nin hem Asya hem de Avrupa kıtasında bulunan topraklarında, yurtdışında ise doğuda İran’da, batıda ise birçok Avrupa ülkesinde önemli siyasi misyonlar icra etmiştir. Bu görevleri nedeniyle birçok bölge ve ülkeye seyahat etmiştir. Ülkenin menfaatleri için özellikle yabancı temsilci ve elçilik görevlileri ile mücadelelere giriştiği anlaşılan Paşa, dirayetli devlet adamı görüntüsünden taviz vermemiştir. Paşa’nın Osmanlı Devleti’nin güney doğusunda İngiliz ve Amerikan, Balkanlarda ise Rus ve Fransız görevliler ile beraber sorunların çözümüne katkı sağlamaya çalıştığı ile ilgili kayıtlar yeri geldikçe kullanılmıştır. Paşa’nın elçiliklerle ilgili olanlar da dâhil olmak üzere İstanbul dışındaki görevleri Tablo 3’te ayrıntılı olarak verilmiştir.

Tarih	Görev Yeri	Görev
1835	İran	Sefaret Sır Katıplığı
1837	İran	Sefirlik
1839	Bağdat	Sınır Anlaşmazlığının Çözümü
1839	İran	Şehzade Sorununun Çözümü
1839	Mısır	Mısır Valisi M. Ali Paşa’ya Ferman Götürme
1843	Cizre	Aşiretler Arası Arabuluculuk
1850	Paris/Brüksel/Viyana	Avrupa Mekteplerini İnceleme
1854	Berlin	Sefirlik
1857	Hersek ve Karadağ	Tanzimat’ın Uygulanması (Komiserlik)
1866	Brüksel	Yeni Kralın Tahta Çıkış Törenine İştirak ve Kutlama
1870	Bağdat	Bağdat Ziyaretinde İran Şahına Mihmandarlık

Tablo 3. Ahmed Kemal Paşa’nın İstanbul Dışındaki Görevleri

1840’lı yıllarda İstanbul ile Mısır arasında yaşanan sorunlarda Avrupa Devletleri, Mehmet Ali Paşa ve Osmanlı arasında yapılan anlaşmalara müdahil olmuşlardır. Varılan anlaşmalardan sonra padişahın Mehmet Ali Paşa’ya gönderdiği fermanı Ahmed Kemal Paşa –o zaman Efendi- götürmüştür (Ceride-i Havadis, 1257, s.40/1). 32 yaşında bu görevle Mısır’a giden Paşa ile Mehmet Ali Paşa arasında geçen olay devlet adamlığı dirayeti yönünden önemli sayılmıştır (BOA, 1257: 8-218; BOA, 1257: 9-221; Şemseddin Sami, 1314, s.5/3885).

“... muayyen teşrifat usulleri gereğince kabul salonuna alınıp fermanı ayakta olduğu halde muhatabın (elçinin) elinden alması gerekir. Salona giren Kemal Efendi ilerlemeye başlar; Mehmet Ali Paşa’da hiçbir hareket göremeyince bir an duraklar, Mehmet Ali Paşa oturduğu yerden:

-Buyurun efendim! diye Kemal Efendi’yi ilerlemeye davet eder. O da biraz daha ilerler. Fakat Mehmet Ali Paşa’nın hala yerinden kimildamadığını görünce tekrar durur. Mehmet Ali Paşa tekrar:

-Buyurun efendim! deyince Kemal Efendi de:

-Siz buyurun ki biz de buyuralım. Karşılığını verir. Mehmet Ali Paşa tavrın sökmeyeceğini anlayınca ayağa kalkarak fermanı alır. Kısık sesle:

-Mehmet Ali şu genç memur her ne kadar senin torunun derecesinde ise de sen onun şahsına değil getirdiği fermana riayeten kalkıyorsun. Tesellisini söylemekten kendini alamaz. Daha sonra İngiliz konsolosuna:

-Zaman acayip! Benim gibi bir ihtiyarı böyle bir gence kıyama mecbur ediyor demiştir.” (İrtem, 2007, s.93)

Paşa Mısır’dan dönüşünün ardından bu sefer de Amerikan misyonerlerinin Nasturileri kışkırtması sonucu Kürt aşiretleri ile Nasturiler ve Tayyariler arasında çıkan çatışmaları çözümlenmek için görevlendirilmiştir (Aydın, 2001, s.209). Paşa’nın büyük Kürt aşiretlerinden Bedirhan aşireti ile Nasturi kabileleri arasında yaşanan gerginliği yatıştırmak ve arabuluculuk yapmak için gittiği Diyarbakır, Cizre, Musul, Bağdat gibi şehirlerde görev alması tecrübe kazanmış devlet adamı izlenimi vermektedir (BOA,

1259: 81-4074; Takvimi Vekayi, 1259, s.264/2). 16 ay süren bu görev Lütü Tarihi'nde de belirtildiği gibi devletin ihmal ettiği bu bölgelere giderek Türkçe bilmeyen liderlerle Farsça konuşması ve ikna etmesi Paşa'nın dikkate değer bir yönüdür (Ahmed Lütü Efendi, 1328, s.8/143). Burada, Nasturi, Tayyari ve Bedirhan aşiretleri arasında arabuluculuk yaparak Bedirhan Bey'in esir ettiği Nasturilerin serbest bırakılmasını sağlamıştır. Ayrıca bu arabuluculuk sırasında İngilizler, Nasturiler üzerinden Osmanlı üzerinde baskı kurmaya çalışarak İngiltere'nin Samsun yardımcı konsolosu R. Stevens'i Paşa'ya eşlik etmesi için görevlendirmiştir (Dalyan, 2009, s.125).

Paşa güneydoğu bölgelerindeki görevlerinden sonra bir müddet daha sadarete görev yaptıktan sonra sonraki bölümde ayrıntılı bir şekilde değinileceği şekilde eğitimle ilgili görevler almıştır. Bu bağlamda Paşanın önemli görevlerinden biri de geleneksel anlamda lalalık kurumunun değişime uğramış şekli olarak nitelendirilebilecek "Ders Nezareti" olmuştur. Bu görev, Osmanlı Devleti'nde yaşanan çağdaki değişimlere uyum sağlayabilecek padişah adayları yetiştirmesinde önemli bir görev olarak görülebilir. Böyle bir göreve Ahmet Kemal Paşa gibi eğitim ile ilgili yenilikleri uyarlayarak ülkenin okullarında uygulamak isteyen bir kişiliğin getirilmesi manidardır. Paşa'nın Sultan Abdülmecid döneminde oluşturduğu okullarda uygulattığı yöntemlerden kısa sürede sonuç alınması bu göreve getirilmesinde etkili olmuştur. 1850 yılında yeni yöntemlerin sonucunu görmek için padişah ve valide sultan tarafından yaptırılan Darülmârif'de törenle imtihan yapılmasına karar verilmiştir. Padişah Abdülmecid, oğlu şehzade Murat (V. Murat) ve kızı Fatma Sultan ile törene katılmıştır. Padişah, Darülmârif'in ilk müdürü olarak da atanan Ahmed Kemal Paşa'ya "Çocuklarımla terbiyesini sizin terbiye ve tedriste iktidarlı ellerinize tevdi ediyorum. Onları diğer talebelerle birlikte terbiye ediniz ve ayırmayınız" diyerek yeni eğitim usullerine ve okullara olan desteğini yinelemiştir (Mahmud Cevad, 1338, s.44).

Paşa'nın yeni rüşdiyeler açması, sıbyan mekteplerine usul-i cadid yöntemlerini adapte etmesi ile bununla ilgili sonuçları kısa zamanda ortaya koyması değişim ve dönüşümün sıkıntılı yönlerinden birini ortaya çıkarmıştır. Geleneksel eğitimden yana olanların eleştirileri ve baskılarıyla Padişah Paşa'yı Avrupa mekteplerini incelemesi için görevlendirmiştir (BOA, 1266: 215-12585). Yaklaşık 7 ay süren bu görevden sonra nezarettaki görevine devam eden Paşa 1854 yılında en büyük oğlu Mehmet Ziyaeddin Bey'in ölümü üzerine Mekatib-i Umumiye nazırlığından affını istemiş bundan sonra ise Berlin Sefareti görevi verilmiştir (Fatin Davud, 1271, s.269; BOA, 1270: 110-5375; BOA, 1270: 160-30). Paşa olaydan yıllar sonra bu görevi oğlunun ölümünü bahane ederek Reşid Paşa'nın kendisini İstanbul'dan uzaklaştırmak için ayarladığını anlatmıştır (Ebuzziya Tevfik, 1329, s.120/104). Paşa'nın Berlin'de hastalandığı, hastalığının tedavisi için İstanbul'a gelmek istediği ve bu isteğe olumlu cevap verildiği arşiv kayıtlarında mevcuttur (BOA, 1273: 143-7509). Oğlunun ölümü üzerine yaşadığı üzüntüyü şiirlerinde dile getiren Paşa'nın bu üzüntü nedeniyle hastalandığı tahmin edilmektedir.

Paşa'nın öğrenmeye açık bir yapısının olduğunu Berlin'de görev yaparken yaptığı faaliyetlerden anlaşılabilir. Paşa Berlin'de iken uluslararası bir sergi olan Paris Ekspozisyonu'na gitmek, başka bir zaman ise Viyana'ya gitmek için İstanbul'dan izin istemiştir (BOA, 1271: 70-18; BOA, 1272: 59-23). Diğer bir örnekte sefaret memurlarının kişisel ve sosyal gelişimleri için Berlin'de bulunan gazinoya üye olmalarına izin vermesidir (BOA, 1272: 66-26). Ayrıca Hasebe'ye (2018: 191) göre Paşa, önceki ziyaretinde Almanya'yı; zorunlu eğitim olması, 1810'lardan itibaren birçok üniversiteye sahip olması gibi nedenlerle değerli gördüğü için tercih etmiştir. Ayrıca 1869 Nizamnamesi'nde çoğunlukla buradaki tecrübelerinden yararlanmıştı.

Osmanlı Devleti'nin yararına olan bazı konulardaki önerileri ilk sayılabilecek niteliktedir. Sultan Abdülmecid zamanında Mısır'da inşa edilen ilk demiryolu hattından sonra Berlin sefiri olarak görev yaptığı sırada demiryolu inşaatı ile ilgili görüşlerini bildirmiştir (BOA, 1272: 70-55; Engin, 2002, s.14/462). Paşa'nın ilginç görevlerinden biri de çağdaş anlamda Sayıştay'ın temeli sayılan Divan-ı Muhasebat'ın nizamnamesi oluşturulurken tertip edilen 3 kişilik heyette bulunmasıdır. Böylelikle ilk görevinde olduğu gibi maliye ile ilgili bir görev olarak yasal düzenleme yapan bir komisyon üyesi olan

Paşa, birçok konuda olduğu gibi hem tecrübelerini aktarmış hem de bu konuda tecrübe kazanmıştır (BOA, 1280: 59-6; Akgündüz, 1997, s.83).

Berlin sefirliğinden sonra yurda dönem Paşa, Tanzimat Fermanının getirdiği yenilikleri uygulamak için devletin farklı bölgelerine gönderilen sivil devlet adamlarından biri olmuştur. Fermanın getirdiği yeniliklerin Balkanlarda huzursuzluklara neden olması Rusya'nın Panslavist politikaları için uygun bir ortam oluşmasına neden olmuştur. Bu anlamda Bosna-Hersek ve Karadağ'da halkın Devlet-i Aliye'ye bağlılığını sağlamlaştırmak, başka bir belgede Tanzimat'ın tesisi için yapılmak istenen uygulamaları halka anlatmak üzere görev yapan Paşa ile İstanbul arasında birçok yazışma yapılmıştır (BOA, 1274: 149-7818; BOA, 1274: 297-83). Bu yazışmalarda öne çıkan husus, toprak sahipleri ile işçiler arasında arazi anlaşmazlıkları ve vergi ile ilgili hususlar olarak görülmektedir (BOA, 1274: 136-5657; BOA, 1274: 242-3; BOA, 1275: 327-57). Devlet ise gayrimüslimlerin 1857 yılından itibaren çıkardıkları isyanların en önemli gerekçesini oluşturan toprak meselesi esaslı taleplerini, 1859'da yürürlüğe koyduğu toprak kanunu ile karşılamaya çalışmıştır (Ak, 2010, s.174). Paşa ise isyan eden toplulukların yatıştırılmasına dair faaliyetler yapmış ve durumla ilgili İstanbul'a raporlar göndermiştir (BOA, 1274: 158-8401). Paşa modern Karadağ devletinin sınırlarını büyük ölçüde belirleyen 1858'de oluşturulan sınır tespit komisyonunun başkanı olarak da görev yapmıştır. Bu görev için karar alan Meclis-i Mahsus bir uygulama talimatnamesi de hazırlamıştır (BOA, 1274: 132-5657; Gölen, 2014, s.667).

Karadağ ve Bosna-Hersek'teki görevi bitmeden Paşa, yeni yasalar çıkarma yetkisi olan Meclis-i Ali-i Tanzimat'a üye olarak atanmıştır (BOA, 1275: 154-47). Bilindiği gibi bu meclis 26.09.1854 tarihinde kurularak Meclis-i Vala'nın iki temel yetkisinden yasama görevini üzerine alan meclistir (Akyıldız, 2003b, s.250). Paşa, üyeliği devam ederken bölgede meydana gelen karışıklıklardan dolayı tekrardan bölgeye görevlendirilmiştir (BOA, 1275: 165-16).

Önemli görevlerden biri olarak günümüz hükümet kabinesine benzer yapısı ile II. Mahmud döneminde oluşturulan Meclis-i Valay-ı Ahkamı Adliye üyeliği Paşa'nın olgunluk çağındaki vazifelerindedir (Takvim-i Vekayi, 1254, s.163/1). Daha sonra 1868 yılında ismi Şuray-ı Devlet olarak değiştirilen bu meclis Meşruti yönetimin altyapısı olarak değerlendirilmektedir (Seyitdanlıoğlu, 1999, s.59). İlk olarak 1862 yılında üyeliğe seçilen Ahmed Kemal Paşa, 1868 yılında ismi Şuray-ı Devlet olduktan sonra da tekrar atanmıştır (BOA, 1279: 499-33912; Takvim-i Vekayi, 1254, s.163/1; Salname, 1280; Ahmed Lütfi Efendi, 1328, s.11/86; Salname, 1285). Ayrıca Tanzimat döneminde yapılan ve yapılacak olan yenilikleri görüşmek üzere oluşturulup 1854-1861 yılları arasında görev yapan Meclis-i Ali-i Tanzimat'da da görev yapmıştır. 1858 yılında bu meclise atanan Paşa, 3 yıl görev yapmıştır (Salname, 1276; Salname, 1277; Salname, 1278).

Türk Danıştay'ının temeli olarak kabul edilen Şuray-ı Develet'te bulunan beş daireden Maarif Dairesinin başkanı olarak görev yapan Paşa, Başta 1868 Maarif Nizamnamesi olmak üzere eğitim ile ilgili birçok yasal düzenlemenin yapılmasında etkili rol oynamıştır (Ahmed Lütfi Efendi, 1328, s.12/16). Bu nizamnameden yıllar önce Paşa'nın Fransız eğitim sistemi ile ilgili Takvim-i Vekayii'de yayınladığı yazılar ile Avrupa'daki farklı ülkelerin eğitim sistemini incelemek için uzun bir araştırma yapması önemli bir altyapı olarak görülebilir. Bu görevlerinin yanında Paşa, 1871 yılında modern anlamda Yargıtay'ın temeli olan Divan-ı Ahkam-ı Adliyye azalığına da getirilmiştir (Ahmed Lütfi Efendi, 1328, s.13/62).

Sultan Abdülmecid zamanından itibaren Saray ile ilişkileri artarak devam eden Paşa kendisine verilen özellikle eğitim ile ilgili görevleri bunun yanında ilk memuriyetinde olduğu gibi mali işlerle ilgili görevleri de yerine getirmiştir. Belgelerde geçtiği şekliyle 'ders nezareti'nin yanında 1859 yılında Paşa, sarayın gelir giderlerini kontrol eden Harem-i Humayun Masarifat Nazırı olarak atanmıştır (BOA, 1276: 147-80). İkinci Abdülhamid ve Beşinci Murad başta olmak üzere diğer şehzadeler için alanının

en iyi hocalarını bulup, ders almalarına ve imtihanları vermelerine Paşa nezaret etmiştir (Öztuna, 2013, s.2).

Fotograf 2. Paşa, yardımcısı ve şehzadeler (IRCICA Arşivi- Şehzadegan Hocası Maarif Nazırlarından Kemal Paşa (sağda), Şehzade Mehmed Seyfeddin Efendi (önde), Şehzade Mahmud Şevket Efendi (solda), Şehzade Selim Efendi (sağda))

Bu görevleri esnasında bazen tahtın varisleri olan şehzadeler ile ilgili ilginç olaylar yaşamıştır. Örneğin Sultan Abdülmecid tahtta iken şehzade Murad Efendi'nin tahta geçmesi ile ilgili dedikodular üzerine Abdülaziz Efendi durumu Paşa'dan sormuştur. Ahmed Cevdet Paşa'nın bizzat Paşa'nın ağzından naklettiğine göre Paşa, "Haberler asılsız, hakkınız olan saltanatınıza kimse engel olamaz. Fakat vekillere güvensizlik göstermeyin iktidarı elinize aldıktan sonra istediğinizi değiştirirsiniz" şeklinde nasihatvari haber yollamıştır (Ahmed Cevdet Paşa, 2010, s.44).

Sultan Abdülaziz tahttan indirildikten sonra padişah yapılan Sultan Murad'a biat merasimine geç kalan Ahmed Cevdet Paşa, durumu sarayda Paşa'dan öğrenmiştir (Ahmed Cevdet Paşa, 2010, s.250). Sultan Abdülaziz'in şehid edilmesinden sonra ailesinin saraydaki işlerini yönlendirmek için görevlendirilen Paşa, diğer görevlerinin yanında bu görevi aralıklarla ömrünün son yıllarına kadar sürdürmüştür (BOA, 1295: 42-214; BOA, 1295: 768-62588). 1885 yılı itibariyle Saraydaki önemli görev ve görevliler sayılırken Paşa, "Şehzadegan hazeratının ders nazırı ve Abdülaziz Han hazeratının umur-

1 hanedanı nazırı Kemal Paşa (vezir rütbeli)” olarak zikredilmektedir (Salname-i Devleti Aliyye-i Osmaniye, 1302, s.134).

Şehzade Murad’ın lalası olarak nitelendirilen bir belgede Ahmed Kemal Paşa’nın 1863 yılında bu göreve devam ettiği, şehzadenin istekleri karşılığında alınan malzemelere ödenen bir makbuzdan anlaşılmaktadır (BOA, 1279: 54-159). Her şartta kendisine emanet edilen şehzadeleri düşünen ve padişaha bağlı olduğu aktarılan Paşa’nın Sultan Abdülaziz’in hal’inden önce ve sonraki hatıraları oğlu Said Bey’in anlatımıyla dönem kaynaklarından öğrenilebilmektedir. Örnek olarak şahit olduğu Sultan Abdülaziz’in hal’i meselesi ile ilgili bir olay zikredilebilir. Paşa’yı yalısına çağırın Mahmud Nedim Paşa, Sultan Abdülaziz’e karşı Hüseyin Avni Paşa’nın hal hazırlığında olduğunu şehzade Yusuf İzzettin Efendi aracılığı ile padişaha iletmesini temenni etmiştir. Şehzadenin Paşa’ya verdiği cevapta ikna edici ve tesirli olmadığını hatta kendi kendine eline bir tabanca alarak Hüseyin Avni Paşa’yı saraya geldiğinde vurmak düşüncesinde olduğunu ama bunu yapmadığını aktarmıştır. Bunun üzerine yetiştirmeye çalıştığı şehzadeye “öyle bir harekette bulunmadığına isabet etmişsin Fransa’da III. Napolyon’un prensliği zamanında bir kargaşalık sırasında bir subayın üzerine ateş edişini ve ömür boyu kal’a-bendliğe mahkum oluşu ile imparatorluğunda bile bu olayı koz olarak kullananlara rastlandığını” aktararak bazı tavsiyelerde bulunmuştur (Ali Rıza & Mehmed Galib, 1977, s.11). Bu yönüyle Paşa’nın itidalli ve görevini en iyi şekilde yapmaya çalışan bir profilde olduğu söylenebilir.

Paşa 1860’lı yıllar ve sonrasında genel olarak maarif nazırlığı, evkaf nazırlığı ve üst kurullarda ve mecliste olmak üzere üç görevde bulunmuştur. Bunların yanında saraydaki görevleri de devam etmiştir. Evkaf nazırlığı sırasındaki görevlerinden biri de Şii’ler için kutsal mekanlardan biri olan Bağdat’taki Hz. Ali türbesindeki geçici vazifedir. İran’dan Kerbela’ya gelen Nasreddin Şah’a mihmandarlık ile türbedeki hazineyi açmak ve kapamak için 1870 yılında Bağdat’a gitmiştir (BOA, 1287: 245-14584; Yusuf Kamil Paşa, 1308, s.41). O zaman Evkaf Nazırı olan Paşa’nın huzurunda açılan hazineden şahın arzusu yerine getirilerek 5500 altın değerinde bir şamdan Hz. Ali’nin kabri üzerine konulmuştur. Ayrıca şah da binlerce lira kıymetinde bir kılıcı hazineye hediye etmiştir. (Ahmed Lütfi Efendi, 1328, s.12/103; İrtem, 2003, s.124). Paşa göreve gitmeden önce, vezaret rütbesi verildiğine dair menşurun halka ilanı için konağının önüne bir askeri bando geldiği ve onu selamladığı gazetelerden anlaşılmaktadır (Basiret, 1287, s.144/1).

Paşa’nın yaşadığı dönemde önemli sayılabilecek bir olay da 1863’te Sultan Abdülaziz’in fermanıyla Bahailiğin kurucusu olarak görülen Mirza Hüseyin Ali’nin İstanbul’a sürgün edilmesidir (Fığlalı, 1991, s.465). Ahmed Kemal Paşa, ilgili kişiyi padişahın görevlendirmesi sonucu birçok kez ziyaret etmiştir. Mirza Hüseyin Ali’nin Paşa ile konuşmalarında, Paşa’nın birçok dili bilmesinden yola çıkarak insanlar arasında evrensel bir dil olmasının güzel bir uygulama olacağı önerisi getirdiği savunulmaktadır (Tahezadeh, 1995, s.2/13).

Paşa döneminin büyük din alimleri ile de iyi ilişkiler geliştirmiştir. Döneminin Bağdat kadılarından ve ünlü tefsir yazarı Ebu’s-Sena el-Alusi, Paşa’nın görevleri nedeniyle gittiği bölgede ziyaret ettiği şahsiyetlerden biridir. Alusi, İstanbul’a geldiğinde Paşa ile görüşmüş hatta eserinde onun kişisel özelliklerini öven kısa bir biyografisini de yer vermiştir (El-Alusi, 1327, s.145).

Paşa, İkinci Abdülhamid’e Fransızca ve Farsça hocalığı yapmış bir şahsiyet olarak hem Abdülaziz devrinde hem de İkinci Abdülhamid devrinde önemli görevler icra etmiştir (Çabuk, 2004, s.13; Çabuk, 2003, s.20). Siyasi olarak sivrilmeyen bir yapıda olsa da devrinde gerçekleşen olaylara görevinden dolayı dâhil olmuştur. Dönemin siyasi olaylarından biri olan Ali Suavi vakasında onun yazılarını yayınlayan Muhbir gazetesinin bir ay tatil edilmesi hususu basın işlerinin Maarif Nezaretinde olması nedeniyle Paşa’nın görevi olmuştur. Gazeteye gönderilen yazıda Babiali’nin verdiği emir üzerine Paşa’nın kaleme aldığı ifadelerle yayına ara verilmesi cezası tebliğ edilmiştir (Tasvir-i Efkâr, 1283, s.372/1).

Paşa, vatanının menfaatleri için birçok uygulamayı başlatmış birçok girişimde bulunmuş, başta eğitim olmak üzere her zaman devletine hizmet eden bir profil çizmiştir. Eğitim dışındaki çabalarından birisinde, Osmanlı topraklarına Avrupa'dan muhacir iskanı gündeme geldiğinde bu konuda kendisine yapılan müracaatı ilgili birimlere ileterek ilgili yasal düzenlemelerin yapılmasını sağlamıştır. Berlin Sefiri olarak görev yaptığı sırada Prusyalı Noel adında bir kişinin Osmanlı topraklarına yerleşme ile ilgili sorularını cevaplayıp onu devletin menfaatleri doğrultusunda yönlendirmeye çalışmıştır. İlgili kişinin Osmanlı'nın Balkanlardaki topraklarına yerleşme isteğine karşın Anadolu topraklarını önermiştir (BOA, 1273: 9-362). Paşanın girişimleri sonucu hazırlanan nizamnameden sonra Osmanlı ilk defa Avrupa gazetelerine verdiği ilanla isteyenleri kendi topraklarına yerleşmeye çağırmıştır (Karpat, 1985, s.3).

Eğitim ile İlgili Kariyeri ve Osmanlı Eğitimine Etkisi

Tanzimat Fermanından itibaren Batı tarzı nazırlıklara geçilmesi ve II. Mahmud'un ulemanın gücünü kırmak için vakıfları devlet denetimine almak istemesi Evkaf Nezaretinin kurulmasına zemin hazırlamıştır. Ama yine de bu nazırlığın başına ulemadan kişilerin atanması kaçınılmaz bir durum olmuştur. Ahmed Cevdet Paşa'ya (2010, s.44) göre eğitim ile ilgili yenileşme çabaları sırasında Evkaf Nezaretine bağlı olan sıbyan mektepleri ve medresler üzerinde yapılması düşünülen değişiklikler nezarete hâkim olan ulemanın engellemeleri nedeniyle yarım kalmıştır. Ahmed Kemal Paşa'nın ara ara bu nezarete atanması bir tezat gibi görünse de bu noktada stratejik bir karar verildiği tahmin edilmektedir. Eğitimin ilk ve temel basamağı olan sıbyan mektepleri ile ilgili girişimlerin sonuçsuz kalması ileriki basamaklar için olumsuzluk kaynağı olduğundan sorunun Paşa'nın Evkaf Nazırı olmasıyla çözülmesi planlanmış olabilir. Paşa 1863, 1865, 1871 ve 1873 yıllarında dört defa Evkaf-ı Humayun Nazırı olmuştur. İlkinde yaklaşık iki yıl, ikincisinde kısa bir süre vekalet, üçüncüsünde 1 yıl, dördüncüsünde ise dört buçuk yıl bu görevde kalmıştır.

Osmanlı'nın son yüzyılında devletin içinde bulunduğu kötü durumdan kurtarmak için çareler arayanların ilk baktıkları kurumlardan biri olan eğitim (ilmiye) hakkındaki çalışmalar ayrıntılı incelenmeye muhtaç durumdadır. Dünyanın hızla değiştiği 18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı'da da değişimin gerekliliği alışılmış eğitim sisteminde kendini hissettirmiştir. Büyük resme bakıldığında 1824 yılındaki ilköğretim zorunluluğuna dair fermanın 1924 Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na kadar yaşanan süreçte vakıflar eliyle yürütülen eğitim sistemi devlet kontrolüne geçmiştir (Bardak & Topaç, 2019). Bu süreçte önceleri güçlü bir irade ortaya konulmazken 1845'te Sultan Abdülmecit yaşanan devirde artık eski düzende devam edilemeyeceğini beyan eden bir ferman ile ilmi meselelerin daha iyi ve derinliğine tartışılması için bir Maarif Meşveret Meclisi kurulmasını irade buyurdu. İstisare için oluşturulan bu yapıyı bugün Cumhurbaşkanlığı eğitim ve öğretim politikaları kurulu gibi değerlendirmek yerinde olacaktır. Bu kurul Babıali'de toplanarak eğitimin ilk basamağı sıbyan mekteplerinden son basamağı medreselere kadar yapılması gerekenleri tartışıp durumun düzeltilmesi için raporlar hazırlamıştır.

Maarif Meşveret Meclisi'nde ilmiye, kalemiye, seyfiye mensuplarından kişiler bulunmuştur. Ahmed Kemal Paşa'nın beraberinde İran'a gittiği, daha sonra Mekatib-i Umumiye Nezareti'nde yardımcısı olacağı Esat Efendi de bu mecliste görevliydi. Bu meclis sıbyan mekteplerinde öngörülen düzenlemeler ile ilgili rapor hazırlamıştır. Ayrıca 1845'te Askeri okullarda *idadi* adında yeni bir okul türü oluşturulmuştur (Ahmed Lütfi Efendi, 1328, s.8/19). Bu meclisin önerisi üzerine 1845 yılında, ilerde oluşturulacak maarif teşkilatının altyapısı olacak olan Osmanlı genelinde eğitim işlerini koordine edecek, Meclis-i Maarif-i Umumiye kurulmuştur (Takvim-i Vekayi, 1262, s.303/1). Bu meclisin üyelerinden biri de o zamanki adıyla Kemal Efendi olmuştur.

Her ne kadar Nafi Atuf, (1930, s.86) eğitimdeki modernleşme çabalarını Tanzimat'tan başlatıp 1930'a kadar 4 devreye ayırsa da 1824-1857 yılları arasında, eğitim reformu fikirlerinin olgunlaştırıldığı hatta fikri olarak mücadele edildiği ve bu arada yeni yapının tasarlandığı dönem olarak bakılabilir. Bu mücadele ve tasarım döneminin en büyük araçları yeni yeni gelişen basın yayın ve diğer propaganda

faaliyetleriydi. Özellikle yeni okulların mezunlarının halkın huzurunda yapılan imtihanları, dönemin resmi yayını Takvim-i Vekayi ile mahalle ve esnaf kethüdaları aracılığı ile halka ulaştırmıştır (Takvim-i Vekayi, 1257, s.225/1; Takvim-i Vekayi, 1258, s.241/1; BOA, 1258: 55-2721). 1838 yılında açılan yeni okulların mezunlarının halkın huzurunda imtihan edilerek memuriyete atanması ilk olarak 1841 yılında başlamıştır (Mahmud Cevad, 1338, s.18). Bu yollarla halka ulaşan yeniliklerin daha da somutlaşmasını sağlayan bir etki de çocuklarının öğrendikleri aracılığı ile günlük pratik bilgileri sergilemesiydi. Böylece halkın zihninde eğitimde reform hareketleri olumlu bir yer edinebilmekteydi. Fakat tam tersi yenilikler ile dini değerlerin aşındırıldığı, dine aykırı uygulamaların (bid'at) yapıldığı gibi olumsuz bir propagandadan da bahsedilebilir. Bu noktalarda Paşa'nın nazırlığının yanında Takvim-i Vekayi'de görev alması bu faaliyetlerin yaygınlaşmasındaki etkisi açısından önemlidir.

Kemal Efendi maarifile ilgili bu ilk işinin ardından hem icracı hem de karar alıcı olarak birçok kez Maarif teşkilatının içinde yer almıştır. Paşa'nın maarif ile ilgili icracı görevleri Tablo 4'te gösterilmiştir.

No	Görev	Başlama Tarihi	Bitiş Tarihi
1	Mekatib-i Umumiye Nazır Muavini	31.12.1846	23.12.1847
2	Mekatib-i Umumiye Müdürü	23.12.1847	11.07.1848
3	Mekatib-i Umumiye Nazırı	11.07.1848	19.06.1854
4	Maarif Nezaretinin Kurulması	Temmuz 1857	-
5	Maarif Nazırı	24.11.1861	Aralık 1862
6	Maarif Nazırı	25.04.1865	24.08.1867
8	Maarif Nazırı	05.10.1871	04.01.1872
9	Maarif Nazırı	05.12.1872	24.04.1873
10	Vekaleten (Maarif Nazırı)	08.05.1876	17.05.1876
11	Vekaleten (Maarif Nazırı)	13.05.1877	20.05.1877
12	Maarif Nazırı	10.11.1877	11.01.1878

Tablo 4: Ahmed Kemal Paşa'nın maarif ile ilgili icracı görevleri (BOA, 1264: 133-6606; BOA, 1264: 38-49; BOA, 1278: 481-32400; BOA, 1281: 535-37200; BOA, 1288: 639-44434; BOA, 1289: 559-45890; Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1295, s.99)

Osmanlı klasik eğitim kurumları olan mahalle mektepleri ile medreseler evkaf nezaretinin denetiminde olduğu halde oluşturulan bu yeni yapıdan yenilikçi üst düzey devlet adamlarının temel beklentisinin Avrupa tarzında yeni okullar açarak öncelikle devlet kademelerine nitelikli memur yetiştirmek olduğu söylenebilir. Bu yönden bakıldığında eğitimde modernleşme girişimlerine Osmanlı Devleti'nin idari yapısının yenileşmesi için kritik bir önem atfedilmiştir. Bu bağlamda daha önce girilen ama akim kalan teşebbüslerden biri olan 1838'te kurulan Meclis-i Umur-u Nafia'nın hazırladığı ilk layihalardan birinde önemli vurgular bulunmaktadır (Takvim-i Vekayi, 1254, s.176/1; Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye, 1319, s.1). Bu layihada amaçlanan hedeflerin hiçbirinin tam anlamıyla gerçekleşmediği savunulabilir. Bu durumun nedeni olarak meclis üyelerinin ve icracı yöneticilerin görevlerinin değişmesi veya ek görevlerle yüklerinin ağırlaşması sayılabilir. Bu duruma örneklerden birinde Paşa'nın yardımcısı olduğu amiri Esad Efendi başka bir göreve kaydırılmakta, kendisinin kıdemi ilgili kadroya yetmediği için kadronun unvanı değiştirilmiştir.

"...Bâ-irâde-i seniyye cenâb-ı Şehinşâhi Rumeli Ordu-i Hümayun'u müşirliği devletlü Emin Paşa hazretlerine tevcih ve ihsan buyrulmuş olduğundan uhdesinde bulunan Meclis-i Maârif-i Umûmiye riyâsetinin ahire tefvizi lazım gelerek sudûr-ı azâmdan Nakibü'l-Eşrâf Esad Efendi'nin uhdesinden Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti'nin sarf ve tahvil ve Mekâtib-i Umûmiye Müdürlüğü'ne tebdili ile nezâret-i mezkûr muavini bulunan izzetlü Kemâl Efendi hakikaten sahib-i kemâl bir zât olarak bu madde-i hayriyenin hüsn-i tesisinde ziyâdesiyle hizmet ve gayreti meşhûd olduğundan zikrolunan müdürlük mümâ-ileyhe bi'l-ihâle..."
(Takvim-i Vekayi, 1264, s.365/1; Ceride-i Havadis, 1264, s.366/1)

Ahmed Kemal Paşa, Mekatib-i Umumiye Müdürlüğü, Mekatib-i Umumiye Nazırlığı ve Maarif Nazırlığı döneminde birçok yeniliğe imza atmıştır. Paşa'nın ilk icraatlarından birisi daha önce açılan ve Bâbiâli bürokrasisine memur yetiştirmek için Mekteb-i Maârif-i Adliyye (1839) ve Mekteb-i Ulûm-i Edebiyye (1839) olarak adlandırılan rüşdiyelerden sonra modern rüştiye mekteplerinin açılmasıdır. Bu okullardan sonra öğretmen açığının farkına varılmıştır. O zamana kadar medreseden başka öğretmen yetiştiren bir kurum olmaması Koçer'in de ifade ettiği gibi öğretmen yetiştirme konusunda Ahmed Kemal Paşa'nın ilk adımı atmasına neden olmuştur. Öncelikle Darümuallimin-i Rüştiye'yi 1848'de, Darümuallimin-i Sıbyan'ı ise 1868'de açmıştır (Takvim-i Vekayi, 1285, s.1025/1; Mahmud Cevâd, 1338, s.99; Koçer, 1967, s.9). Paşa; Darümuallimin-i Rüşdi'yi açarken Mekatib-i Umumiye Nazırı, Darümuallimin-i Sıbyan'ı açarken Şurayı Devlet Maarif Dairesi reisi idi.

Eğitim tarihimizde yeni bir eğitim sistemi ile merkezi, kurumsal bir eğitim teşkilatı olan Maarif-i Umumiye Nezareti'nin kurulmasının yanında mekteplerdeki yenileşme faaliyetlerine fikir ve uygulamaları ile yön veren Tanzimat döneminin en önemli devlet adamlarından biri Ahmed Kemal Paşa'dır. Paşa, Avrupa merkezli yeni eğitim öğretim yaklaşımlarına ait ders araç, gereç ve uygulamalar ile mekteplerdeki yenileşme faaliyetleri olarak adlandırılan *usûl-i cedîd* hareketinin ortaya çıkmasına katkı sağlamış (Akyüz, 2009, s.207) ve çalışmalarını padişaha ulaştırarak bu hareketin gelişmesinin önünü açmıştır. Kemal Paşa'nın Cumhuriyet devri ilköğretim kurumlarının yapısal oluşumunda da – yönetmelikler, uygulamalar- önemli rolü vardır. Zira yüzyıllardır kemikleşen geleneksel yapıdaki mahalle mekteplerinin yanında, zamanla gelişme ve değişmelere paralel olarak *usûl-i cedîd* yöntemine göre açılan idadi ve sultaniler Cumhuriyet döneminin modern eğitim anlayışı ile ortaya koyduğu ilköğretim ve ortaöğretim kurumlarına temel teşkil etmiştir.

Ahmed Kemal Paşa'nın da içinde bulunduğu eğitim reformuyla ilgili karar alıcılar baştan itibaren (1845) modern anlamda üniversite eğitimi dışındaki eğitimi Tanzimat-ı Hayriye usulü olarak 3 dereceye ayırarak sıbyan mektepleri, rüştiye mektepleri ve âli (yüksek) mektepler olarak tasnif etmiştir (BOA, 1261: 113-5710; Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye, 1319, s.1). Bu sınıflamaya okul öncesi eğitim ve üniversite seviyelerinin dahil edilmediği düşünülmeyle beraber o zamana kadar Osmanlı eğitim sistemi içerisinde bulunmayan ortaokul ve lise seviyelerini ortaya çıkarması açısından bu karar önemlidir. Paşa buradan hareketle sıbyan mekteplerini desteklemenin yanında daha önce geleneksel usulde sadece iki adet açılan rüştiyeleri çoğaltmış, liselerin açılması yıllar sonra mümkün olabilmıştır. Bu anlamda Paşa, Berlin'de elçilik görevinde iken de eğitimle ilgilenmiş, Osmanlı Devleti'nin Paris'te açtığı Mekteb-i Osmani'yi teftiş etmiştir. Oğlu Said Bey'in yazdığına göre yapılan faaliyetler ve umut bağlanan öğrencilerin durumları hakkında şahıs şahıs rapor yazmış ve yeterince faydalanılmadığı için onun yerine Osmanlı topraklarında her yönüyle Avrupai tarzda bir okul açılmasını önermiştir.⁵ Israrları ve çabaları sonucunda Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) yıllar sonra açılmıştır (Kemalpaşazade Said, 1334, s.Önsöz). Bu sınıflamanın dışında kalan modern okul öncesi eğitimle ilgili resmi girişimler II. Meşrutiyet döneminden sonra gerçekleşmiştir (Bardak, 2019). Üniversite seviyesi erken dönemde Darülfünun olarak adlandırılmasına rağmen uzun yıllar sağlıklı bir yapıya kavuşmamıştır.

Paşa'nın ilk icraatları sıbyan mekteplerindeki eğitim ortamı, araç-gereç ve öğretim yöntemlerinin düzeltilmesine yönelik olmuştur. Engellemeler sonucu eğitimin ilk basamağında istenen düzenlemelerin gerçekleştirilememesi üzerine ikinci basamak olan rüştiyeler için harekete geçildi. Başka bir deyişle var olan eğitim sisteminin başından veya sonundan değil büyük bir boşluğu barındıran ortasından başlandı. Paşa, yönetimi ve kontrolü ile görevli olduğu okullara yeni ders araç ve gereçleri getirtmiş, öğretmenlere yeni öğretim yöntemleri sunmuştur. Böylece *usul-i cedid* adı verilen yeni yöntem ve materyallerin ülkede ilk kez kullanılmasını sağlamıştır. Okullar ve halkın kullanımı için gerekli olan kitapların basımı için Avrupa'dan litografya (baskı) makinesi getirtmiş, 1845'te daha önce açılan iki örnekden (Mekteb-

⁵ Paşa yazdığı raporda büyük yaşlarda olan öğrencilerin kısa zamanda yapılacak tahsili uzatarak bitiremediklerini, bu durumun ve ilgili kişilerin hal ve tavırlarının diğer öğrencilere kötü örnek oluşturduğunu belirtmiştir. BOA, İ.HR, 75-3658, 25.05.1267 (28.03.1851).

i Maarif-i Adliye ve Mekteb-i Ulum-ı Edebiyye-i Adliye) farklı olarak usul-i cedide uygun ilk örnek rüştiyeyi bir sıbyan mektebinden dönüştürerek daha önce, mekteplerde olmayan hesap, tarih, coğrafya ve eşya derslerinin okutulmasını sağlamıştır (Ergin, 1977, s.452). Yeni ders programları ve yeni eğitim araç gereçleri için bu çalışmaları yapan Paşa, öğrencilerini sınav yaparak okullara kabul etmiştir (Bilim, 1984, s.45). Örnek olarak ilk etapta beş adet, daha sonra ona çıkarılan rüştiyelerden Davutpaşa Rüştiyesi'nde ders de vermiştir (Ergin, 1977, s.445; Takvimi Vekayi, 1265, s.410/1).

Paşa'nın açtığı ve usul-i cedid uygulayan okullardan yetişen öğretmenler arttıkça yeni yöntemler ve materyaller ile ilgili ihtiyaçlar da artmıştır. Örneğin açılan tüm rüşdiyelere küre ve haritalar alınmaya çalışılmıştır (BOA, 1269: 63-40). Bir yandan ders araç-gereç ve materyalleri konusunda Avrupa ülkelerinin güncel uygulamaları alınmaya ve uyarlanmaya çalışılıyor, diğer taraftan Osmanlı'da Ahmed Kemal Paşa ile beraber usul-i cedidin öncüsü kabul edilen Selim Sabit Efendi, bu yöntemlerin ve materyallerin uygulanması konusunda öğretmenlere rehberlik edecek yayın faaliyetlerinde bulunmuştur (Akyüz, 2009, s.207). Örneğin Paşa'nın Berlin'de özel sipariş ile imal ettirdiği haritalar, tekrar düzenlenerek Mekteb-i Bahriye'de bastırılmıştır (BOA, 1274: 254-96). Usul-i cedidi uygulayan okullar ve diğer faaliyetlerle yıllar içinde oluşan bilgi birikimi ve uygulamalarla Selim Sabit Efendi ise 1870 yılında *Rehnumâ-yı Muallimîn* adlı eserini yayınlamıştır.

Dönemin siyasi çalkantılarında bazı keskin kişiliklerin sivri çıkışlarını eğitimde yenileşme çabalarına engel olarak yansıdığı aktarılmıştır. Bu bağlamda 19. yüzyıl sadrazamlarından Hüsrev Paşa ile Reşit Paşa arasında yaşanan rekabet şu şekilde tasvir edilmiştir (İnalçık, 1999, s.44). Hakkında 'taassub-i barid eshabından' denilen Hüsrev Paşa'nın yetiştirmesi Damat Mehmed Said Paşa'nın "Reşit Paşa ve mensubiyetindekileri densizlikle suçlayıp kimini idam etmek kimini nefy etmek hülyalarında olduğu, hatta İstanbul'u efkar-ı cedide sahibi kişilerden temizlemek istediği" aktarılmaktadır. Eğitimle ilgili işler için harcanan "mesaiye Serasker Damad Said Paşa 1264 senesinde perde çekti. Huzur-u Humayunda vaki olan ısrarı üzerine Reşit Paşa azlolunarak..." ifadeleri olayın mahiyetini gözler önüne sermiştir (Ahmed Cevdet, 1953, s.10). Sadrazam değişikliklerinde alevlenecek şekilde olan bu durumun yansımaları 1848 yılına ait vakanüvis tarihinde özellikle eğitimde uygulanmaya başlanan harita talimi, resim öğretimi gibi yeniliklerin -usul-i cedid- yasaklanacağı öğretmenler arasında dönen rivayetlerdir (Ahmed Lütfi Efendi, 1328, s.8/193; Fatma Aliye Hanım, 1332, s.51). Yine aynı rivayetler kapsamında Mekatib-i Umumiye muavini Vehbi Molla'nın 'meclis-i maarif dairesi teftiş olunur' bahanesiyle, korkusuyla ne kadar harita örneği varsa hepsini kanalizasyon çukuruna attırdığı aktarılmaktadır.⁶

Siyasi çalkantılar ve oğlunun ölümü üzerine yaşadığı üzüntü nedeniyle görevinden el çektirilip İstanbul'dan uzaklaştırılan Paşa, ülkede eğitim ile ilgili işlerin tam yoluna girmeye başladığı zamanda oluşan bu durum nedeniyle de üzülmüştür. Ülkenin eğitim işlerini koordine edecek yapı olan ve kabine üyesi şeklinde oluşturulan Maarif Nezareti, Paşa yurtdışındaki görevindeyken 1857 yılında kurulmuştur. Sonraki yıl yurda dönen paşa Balkanlardaki görevlendirmeler nedeniyle ancak 1861 yılında tekrar nezaretin başına geçebilmiştir.

Paşa'nın çalışkanlığı bazen fazladan görevler verilmesine neden olmuştur. 1862'deki Maarif Nazırlığı döneminde ise ulusal bir fuar mahiyetinde ilk defa yapılacak olan "Sergi-i Osmani"nin düzenlenmesi işi Paşa'ya havale edilmiştir (Mahmud Cevâd, 1338, s.61). Paşa'da sergide sunulacak malzemelerin temini için tüm liva ve kazaların katkıda bulunmasını istemiştir (BOA, 1279: 242-63).

Maarif Nazırlığı döneminde birçok kitabın basılmasına ve yayınlanmasına vesile olan Paşa bugün de devam ettiği şekliyle birçoğuna beğeni ve takdim yazısı kaleme almıştır. Bunlar arasında Yusuf Kamil Paşa'nın Osmanlı'da Batı tarzı ilk roman çevirisi olarak kabul edilen *Telemak*, ilk jeoloji kitabı

⁶ Rivayetlerde 'hela çukuru' 'kenef kuburu' ibareleri bulunmaktadır. Ergin, 1977, s.406; İrtem, *age*, s. 265; Akyıldız, 1993, s. 237; Ahmed Cevdet, *Tezâkir 1-12*, Ankara, 1953, s.10-11; Kaynaklara göre eğitim ile ilgili yeniliklerin uygulanmasında yararından çok zararı olan Vehbi Molla 1847 yılında Mekatibi Umumiye müdürlüğüne muavin oldu. BOA, İ. DH., 163-8475, 17.01.1264 (25.12.1847).

İlm-i Tabakatül Arz da vardır. Nazırlığı döneminde birçok kitabın devletin resmi basımevinde bastırılmasına izin veren Paşa, bu eserlerin Osmanlı ilim ve kültür hayatına kazandırılmasına katkı sağlamıştır. Bu eserlere örnek olarak Hayrullah Efendi'nin *Devlet-i Osmaniye* adlı telif eseri verilebilir.

Paşa'nın eğitimle ilgili girişim ve uygulamalarının başka görevlere kaydırıldığında durduğu veya akamete uğradığı durumlar gerçekleşmiştir. Bu durumlara örneklerden birinde Mahmut Nedim Paşa'nın sadrazamlığı döneminde Maarif Nazırlığına ait birçok gelişmede gerilemeler ve duraklamalar gerçekleşmiştir. Nezaret üst yöneticilerinin sık sık değiştirilmesi, ödeneklerin azaltılması, Müze-i Humayun, Meclis-i Kebir-i Maarif, Darülmualimin-i Sıbyan ve Darülfunun gibi kurumların işlevsizleştirilmesi veya inşaatlarının durdurulması bu dönemdeki gelişmelerdir (Sadıkoğlu, 2013, s.36). Bu olumsuz gelişmelerin öncesinde Paşa, Maarif Nazırlığından Şuray-ı Devlet üyeliğine kaydırılmıştır.

1840'lı yıllarda mesleki eğitimle ilgili girişimleri sonuçsuz kalan Paşa'nın çalışmaları 1862 yılında padişahın emriyle sanayi mektebi komisyonunca değerlendirilmiştir (BOA, 1279: 497-33809). Bu süreçte 1865 yılında Paşa'nın ikinci Maarif Nazırlığı döneminde mesleki eğitim konularında girişimler hızlanarak Üsküdar'da Toptaşı Kışlası'nda kunduracılık, dülgerlik, semercilik, terzilik gibi farklı zanaat dallarına ait bölümlerin olacağı bir mesleki okul açılmasına karar verilmiştir. Bu okula ilk etapta bin kadar öğrenci alınması planlanmıştır.

Paşa sadece eğitimle ilgili yedi kez nazırlık/müdürlük görevine getirilip tekrar başka göreve atanmıştır. 1871 yılında tekraren getirildiği Maarif Nezareti'nde Lütfi Tarihi'nde değinildiği gibi görevin ehli vazifeye başlamıştır (Ahmed Lütfi Efendi, 1328, s.13/75). Aynı hadise ile ilgili bir arşiv kaydında çoğunluğu müdür olan Maarif Nezaretinden bir heyet padişaha Paşa'nın nezarete atanmasından dolayı teşekkürlerini arz etmişlerdir (BOA, 1289: 659-45916).

Ahmed Kemal Paşa'nın, başta eğitimle ilgili olmak üzere atandığı görevlerdeki çalışkanlığı ve ehliyeti ile dönemin önemli kişilikleri gözünde iyi bir portre çizmiş olduğu görülmektedir. Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Aliye hanımın aşağıdaki ifadeleri buna örnek olarak gösterilebilir (Fatma Aliye Hanım, 1332, s.50):

“Kemâl Efendi, tayîn olduğu memûriyetin ehli, faâl ve hamiyetkâr bir zat olduğundan numûne olmak üzere Davudpaşa mektebini mekteb-i rüşdiye ittihâz ederek orada usûl-i cedîde üzere Arabî, Farisî, hesâb ve coğrafyâ okutturarak az vakit içinde şakirdâna bazı ulûmun mebdâîsini alâ-vech-il-ihtisâr talîmde başarılı olan ve Talîm-i Farisî adında Farsça'yi kolayca öğretmek için risâle yazmış bir zattır”

Paşa, mezar taşı da dahil olmak üzere birçok yerde eğitimin yaygınlaştırılmasındaki rolüne atf ile bu işlerin erbabı olarak nitelendirilmiştir. Örneklerden birinde “memleketimizde bi-hakkın veliyyül-irfan erbab-ı şebab olan Kemal Efendi” ifadeleri Paşa'nın ülkenin eğitimi için yaptıklarını anlatmak için kullanılmıştır (Ebuzziya Tefvik, 1329, s.120/105).

Paşa, Osmanlı'da eğitim ile ilgili değişimlerin ilk andan itibaren merkezinde olmuş, bu değişimleri benimsemiş bir kişiliktir. Bu çabaların başarıya ulaşması için canla başla çalışmış hatta öğretmen gibi fedakârlık göstererek ıslahat düşüncesine yol göstermek için Avrupa'daki ikinci seviye okullara benzer kendi servetinden iki rüştiye yaptırmıştır (Vapereau, 1858, s.2/966; [Musavver] Medeniyet, 1291, s.8/87; Akyıldız, 1993, s.236). Paşa'nın yaptırdığı okullarda yeni usullerle iki ay gibi kısa bir sürede başlangıç seviyesinde Farsça ve Arapça öğrettiği arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır (BOA, 1264: 163-8475). Ayrıca fakir çocuklar için okul araç gereç ve kırtasiye malzemeleri alarak yüklü miktarda borçlandığı kayıtlara geçmiştir (BOA, 1265: 149-4229).

Paşa ülke içinde ve dışında birçok yerde görev yapmasına rağmen İstanbul'da da uzun yıllar görev yapmıştır. Paşa'nın halktan uzak bir aydın profili değil de okullar dolayısı ile halk ile içiçe olduğuna dair örnekler bulunabilmektedir. Pertevniyal Valide Sultan'ın mektep çocukları ve halktan fakir kimselere yardım ederken Paşa'nın, İstanbul'un bazı fakir bölgelerini “çok iyi bildiğine” vurgu

yapılmıştır (Pertevniyal Valide Sultan Evrakı, 1279: 02941). Vefatından iki yıl önce yayın hayatına başlayan Sıhhat adlı mecmuanın çıkarılmasına maddi ve manevi destek verdiği, derginin ölümünden sonra çıkan sayısında belirtilmiştir (Sıhhat, 1304, s.15/1).

1869 yılına kadar Osmanlı Maarifini yönlendiren yasal bir dayanak, başka bir ifade ile eğitime dair standartların olmaması başta Avrupa ülkeleri olmak üzere birçok yabancı ülke vatandaşlarının Osmanlı topraklarında kolayca okullar açabilmesine fırsat tanımıştır (Türk Ansiklopedisi, 1976, s.24/169). Böylelikle misyonerleri aracılığı ile ilköğretimden yükseköğretime kadar birçok eğitim kurumu açık nitelikli elemanlar yetiştirerek Osmanlı bürokrasisinin insan kaynaklarından birini oluşturmuşlardır. Bunlara örnek olarak 19. yüzyılın başından itibaren misyoner örgütleri aracılığı ile Osmanlı Devleti topraklarına gelmeye başlayan Amerikalıların en büyük okullarından biri olan Robert Kolej verilebilir. Kolejin kuruluşu esnasında Maarif Nazırı Ahmed Kemal Paşa'dır. Okulun kuruluş işlemlerini yürüten başkanı Mr. Hamlin, Paşa'yı nazik ve bilgili bir kişi olarak tanıtmıştır. Hatıralarında okulun kurulması için gereken zamanı önceki nazırlar döneminde görevlilerin "biraz bekledikten sonra" olarak ifade etmesi ve 6 yıl gibi bir zaman beklemek zorunda kalındıktan sonra Paşa'nın nazırlığı döneminde okulun açılabilmesini aktarmıştır (Hamlin, 2011; Yılmaz, 2015, s.20). Buradan hareketle Paşa gibi dirayetli bürokratları sayesinde ağırlıklı olarak 19. yüzyıl başından itibaren misyoner okullar aracılığıyla farklı faaliyetlere girişen devletler karşısında Osmanlı, Ortaylı'nın da (2011a, s.233) belirttiği gibi fetva ve kışkırtma yoluyla değil, Darülmuallimat ve Galatasaray sultanisi gibi kurumları açarak direnmiştir.

Tartışma ve Sonuç

Paşa özellikle eğitimin modernleşmesi konusunda önemli icraatlara imza atmış olmasıyla değerli bir münevver olmuştur. Onun ürettiği kavramlar ve öğrettiği yöntemler Osmanlı ve Türk eğitim sisteminin temel taşları olmuştur. Eğitim konusunda Fransızcadan yaptığı çeviriler Takvim-i Vekayi sayfaları aracılığı ile geniş kitlelere ulaşırken onun isim babası olduğu Darülmuallimin, Darülmaarif gibi kavramlar uzun yıllar kullanılmıştır (Takvim-i Vekayi, 1266, s.427/1; Türk Ansiklopedisi, 1974, s.21/474; Güneş, 1997, s.107). Açılmasına öncülük ettiği kurumlar Cumhuriyetin ilanından günümüze kadar değişikliklerle varlıklarını sürdürmüştür.

Fotograf 2. Ahmed Kemal Paşa'nın gençlik ve yaşlılığından fotoğraflar (IRCICA Arşivi)

Paşa Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde yaşamış değişimi yönlendiren bir kadronun içinde olmakla beraber aynı zamanda kadroyu genişleten bir yetenek avcısı durumunda idi. Çok yönlü aydınlardan Münif Paşa, Ahmed Cevdet Paşa kendisinden birçok konuda faydalanmıştır (Muallim Cevdet, 1333, s.39/436). Örneğin Münif Paşa'yı tercüme odasında keşfedip Berlin Sefaretinde ve Karadağ'daki komiserlik görevinde yanına alan Paşa, ayrıca dönemin Hariciye Nazırı Âli Paşa'ya da görev verilmesi yönünde öneride bulunmuş ve onun hamisi olmuştur (BOA, 1274: 229-48; Ebuzziya Tefvik, 1910, s.253/4; Öztuna, 1977, s.25/32). Münif Paşa'nın yetişmesinde ve yurda döndüğünde önemli eserler vermesinde büyük bir paya sahip olduğu söylenebilir. Bu anlamda Münif Paşa, Osmanlı'da ilk felsefi-edebi tercüme olma niteliğindeki *Muhaverat-ı Hikemiyye* adlı eserini Berlin'de iken kaleme almıştır (Budak, 2004, s.23). Ayrıca Münif Paşa Ahmed Kemal Paşa'dan sonra 3 defa Maarif Nazırlığı yapmıştır (Doğan, 1991). Bu yönüyle onun reform çizgisini devam ettirdiği söylenebilir. Hatta Münif Paşa'yı kendi ailesine katabilmek için ona eş olarak mensubatımdan dediği Sakız eşrafından Haşim Bey'in kızı Besime Hanım'ı önermiş ve onunla evlendirmiştir (Ebuzziya Tefvik, 1910, s.253/4).

Yaşadığı dönemde Osmanlı'nın içinde bulunduğu durum Paşa gibi düşünen devlet adamlarının zihninde eğitimi, devleti kurtaracak en büyük güç konumuna getirmiştir. Onlara göre eğitim yoluyla yeni fikirler ve gelişmeler her alanda kendini gösteren gerilemeyi tersine döndürecek kuvvettaydı. Bu açıdan bakıldığında Paşa'nın en büyük idealinin artık toplumsal problemlere çözüm üretmeyen medreseleri ıslah etmek olduğu söylenebilir (Ergin, 1977, s.106). Fakat bu mümkün olamamış onun yerine Paşa, 1840'lardan itibaren rüştiyeler ile başlattığı eğitim hamlesi ve modern askeri kurumlar ile birçok fikir ve aksiyon insanı yetişmesinin yolunu açmıştır. Bu insanlar modern anlamda devleti geliştirip dönüştürecek birçok alanın yanında siyasi alanda da İkinci Abdülhamid'e karşı muhalefet hareketleri başlatmıştır. Bunlara örnek olarak ekonomik ve kültürel açıdan eski güçlerini kaybeden Tatar toplumunun bir mensubu olan ve Osmanlı okullarından yetişen Akçura ile Türkçülük akımının ortaya çıkması verilebilir (Georgeon, 2005, s.32).

Çok yönlü bir kişiliği olan Paşa'nın sanata değer veren bir yönünün olduğu söylenilebilir. Zira Tahran elçisi iken İran'ın meşhur on dört insanının yağlı boya resimlerini yaptırıp bunları bir koleksiyon şekline getirmiştir. Bu koleksiyonun Beyazıt Devlet Kütüphanesinde olduğuna dair kayıtlar vardır (Gövsä, 1945, s.214). Ayrıca Osmanlı'da batılı anlamda ilk resim sergisi 1873'te Sadrazam ve Maarif Nazırı iken Paşa'nın himayesinde Sanayi Mektebinde açılmıştır (Cezar, 2008, s.207).

Paşa'nın hem doğu kültürlerine ait hem de batı kaynaklı eserleri okuyup tahlil edebilecek kadar dil bilmesi kültürel açıdan eriştiği düzeyi göstermesi açısından önemlidir. Daha Mart 1850'de ömrünün hemen hemen yarısı denilebilecek bir yaşta Paris'teki Société Asiatique adı verilen ilmi topluluğa kabul edilmiştir (Journal Asiatique, 1851, s.18/601; Kahraman, 2010, s.39/166). Bu topluluğa katılan ilk Türk unvanını da elinde bulunduran Paşa, Avrupa'da İngiltere, Almanya, Fransa, Belçika ve Avusturya gibi ülkeleri gezmiştir. Encümen-i Daniş kurulup genel bir tarih kitabı yazılmasına karar verildiğinde oluşturulan komisyonda Paşa'da bulunmaktaydı. Kitabın ikinci kısmı olarak düşünülen Hz. Musa'dan Hz. Muhammed'e kadar geçen zamanı anlatacak bölümünün yazarlarından biri olmuştur (BOA, 1269: 264-16459).

Paşa'nın ilmi birikiminin yanında başarılı bir bürokrat olması kendi ülkesinde olduğu gibi farklı ülkelerin yöneticileri tarafından da takdir edilmesini sağlamıştır. Berlin elçiliğinde bulunduğu sırada Prusya Kralı tarafından verilen nişan, İran Şahı'nın Bağdat ziyareti sonrasında verdiği Şir-u Hurşid nişanı, Brüksel'de Belçika Kralı tarafından verilen Luipold nişanı bunlar arasında sayılabilir (BOA, 1273: 146-7682; BOA, 1287: 629-43755). Ayrıca elçi olarak gittiği Berlin'de herkesin sevdiği, iyi bir dost olarak ün yaptığı aktarılmaktadır (Murat Efendi, 2007, s.126). Paşa'nın başarısının arkasında, başarılı gençleri keşfetmesi ve liyakata önem veren bir yapıya sahip olması gibi faktörlerin varlığından söz edilebilir. Zira Berlin sefiri olduğunda Münif Efendi gibi zeki bir genci keşfedip, ikinci katip olarak

bir akrabasını tayin ettirmek isterken işe ondan daha ehil olan İbrahim Edhem Efendi'nin atanmasını sağlamıştır (İnal, 2000, s.3/1314).

Paşa hicri 14 Rebiulahir 1304 (11 Ocak 1887) Pazar gecesi 10:30'da zatürre hastalığı nedeniyle vefat etmiş, cenazesi Şehzadebaşı civarında Çukurçeşme semti Balabanağa Mahallesinde bulunan konağında pazartesi 06:30'da kaldırılmıştır (Tarik, 1304, s.1003/1). İkinci Abdülhamid'in emriyle Süleymaniye haziresine defnedilmiştir (Ceride-i Hakayık, 1304, s.91/1). Tarik gazetesinin haberine göre Paşa, Süleymaniye haziresindeki yerini Evkaf-ı Humayun Nazırı olduğu zaman hazırlatmıştır (Tarik, 1304, s.1004/1). Beyazıt camiinde kılınan cenazesine başta en yakın arkadaşları Ahmed Cevdet Paşa ve Münif Paşa olmak üzere üst düzey devlet adamlarından kalabalık bir grup katılmıştır (Ceride-i Hakayık, 1304, s.92/2). Uzun bir katılan listesi yayınlayan gazetelerden birinde yerli ve yabancı muharrir ve muhabirlerin de katıldığı belirtilmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 1304, s.2574/1).

Paşa'nın mezar taşı 2 metrelik silindirik iki şahideye sahip olup ikisinde de birer kitabe vardır. 1923 yılında oğlu Said Bey babası ile aynı mezara defnedilmiştir. Mezaradaki iki şahideden biri onundur. Celi talik hatla yazılan şahidelerden birinde (15 satır) şöyle yazmaktadır:

Hüvel hayyul-baki,

Nice nice memuriyet, muteme ve mutena, baha da vatan ve milletine sadıkane hizmet ve ael husus müessesat-ı cedide-i maarifin vaz-ü esasına himmet eden yedi defa maarif ve asaleten ve vekaleten dört defa evkaf nezaretinde ifay-ı vüccab-ı esbak ve istikamet ve seksen bir yaşında irtihal-i dar-ı ahiret eden Es-seyyid Ahmed Kemal Paşa merhumun kabridir.

Vatana pek çok eyledi hizmet,

Her cihetle sezay-ı rahmettir

Layık cümle sadık-ı millet,

Âna bir fatiha kıraattir.

Fi 15 Rebiulahir sene 1304.

Nazik, mültefit, mütedeyyin ve sadık olup kendisine hiçbir düşman peyda etmemiş olduğundan” bahsedilen Paşa ölüm döşeginde bile sevgi ve nezaket timsalidir (Mizan, 1304, s.13/109). Paşa'nın oğlu Said Bey'le Namık Kemal "ağızlar dolusu, hatta hokkalar dolusu sövüştükleri halde" Paşa Namık Kemal'e hasta yatağından bir hatıra göndermiştir. Said Bey'in oğlu Asım Said'den nakledildiğine göre Paşa ölüm döşeginde hasta yatarken kendisini ziyarete gelen Namık Kemal'in damadı Menemenlize Rıfat Bey aracılığı ile çok sevdiği yüzüğünü bir sevgi hatırası olarak Namık Kemal'e göndermiştir (Kuntay, 1946, s.2/76).

Paşa'nın hayatının büyük bir kısmı Osmanlı eğitimindeki değişim ve dönüşümlerin içerisinde geçmiştir (Hasebe, 2018: 192). Değişim ve dönüşümün yumuşak bir süreçte ilerlemesi için birçok hamle ve ikna yöntemleri geliştirmiştir. Görünmeyen, altyapı niteliğindeki birçok düzenleme ve görev değişiklikleri ile başarısı ön plana çıkmamış bir kişilik olarak Türk Eğitim Tarihi'nde hak etmediği şekilde geri plandadır.

Kaynakça

Arşiv Kayıtları

- Atatürk Kitaplığı, Pertevniyal Valide Sultan Evrakı, 02941, 29.04.1279 (24.10.1862).
BOA, HAT, 835-37677, 29.12.1250 (28.04.1835)
BOA, HAT, 756-35755, 29.12.1253 (26.03.1838)
BOA, HAT., 657-32100, 29.12.1253, (26.03.1838)
BOA, İ.DUİT, 136-34, 29.12.1254 (15.03.1839)
BOA, HAT., 799-37042, 27.02.1255 (12.05.1839)
BOA, C. DH., 57-2826, 23.03.1257 (15.05.1841).
BOA, İ.MTZ (05), 8-218, 30.04.1257 (21.06.1841)
BOA, İ.MTZ (05), 9-221, 21.10.1257 (06.12.1841)
BOA, İ.DH, 52-2587, 04.01.1258, (15.02.1842)
BOA, İ. DH, 55-2721, 15.02.1258 (28.03.1842)
BOA, İ.,DH., 81-4074, 21.11.1259 (14.12.1843)
BOA, İ.DH, 134-6903, 12.01.1263 (31.12.1846)
BOA, İ.DH., 163-8475, 17.01.1264 (25.12.1847)
BOA, C.MF, 133-6606, 24.01.1264 (01.01.1848)
BOA, A.}DVN, 38-49, 09.08.1264 (11.07.1848)
BOA, DH.SAİD.d, 200-159, 29.12.1264 (26.11.1848)
BOA, İ.MVL. 149-4229, 14.10.1265 (02.09.1849)
BOA, İ.DH, 264-16459, 05.03.1269 (17.12.1852)
BOA, İ.HR, 110-5375, 29.08.1270 (27.05.1854)
BOA, A.}MKT.UM, 160-30, 14.10.1270 (10.07.1854)
BOA, A.}MKT.MHM, 70-18, 27.08.1271 (15.05.1855)
BOA, A.}AMD, 59-23, 00.00.1271 (Muhtemelen 1855)
BOA, A.}AMD, 70-55, 00.00.1272 (Muhtemelen 1855)
BOA, A.}AMD, 66-26, 06.04.1272 (16.12.1855)
BOA, İ.MMS, 9-362, 24.06.1273 (19.02.1857)
BOA, İ. HR., 143-7509, 24.09.1273 (18.05.1857)
BOA, İ.HR, 146-7682, 21.12.1273 (12.08.1857)
BOA, İ.HR, 149-7818, 29.02.1274 (19.10.1857)
BOA, A.}MKT.UM, 297-83, 30.03.1274 (18.11.1857)
BOA, İ.MMS, 132-5657, 29.06.1274 (14.02.1858)
BOA, İ.MMS, 136-5657, 04.07.1274 (18.02.1858)
BOA, HR.MKT, 229-48, 18.07.1274 (04.03.1858)
BOA, A.}MKT.NZD, 254-96, 19.08.1274 (04.04.1858)
BOA, HR.SYS, 242-3, 04.09.1274 (18.04.1858)
BOA, İ.HR, 158-8401, 23.12.1274 (04.08.1858)
BOA, A.}MKT.UM, 327-57, 22.02.1275 (01.10.1858)
BOA, A.}MKT.MHM, 154-47, 07.08.1275 (12.03.1859)
BOA, A.}MKT.MHM, 165-16, 13.02.1276 (11.09.1859)
BOA, A.}DVN, 147-80, 19.04.1276 (15.11.1859)
BOA, İ.DH, 481-32400, 21.05.1278 (24.11.1861)
BOA, İ.DH, 499-33912, 24.05.1279 (17.11.1862)
BOA, Y.EE, 54-159, 04.09.1279 (23.02.1863)
BOA, DH.SAİDd, 46-449, 29.12.1279 (17.06.1863)
BOA, İ.DUİT, 59-6, 12.06.1280 (24.11.1863)
BOA, İ.DH, 535-37200, 29.11.1281 (25.04.1865)
BOA, İ.DH, 547-38078, 08.10.1282 (16.02.1866)

BOA, İ.DH, 616-42917, 06.05.1287 (04.08.1870)
BOA, İ.HR, 245-14584, 01.06.1287 (29.08.1870)
BOA, İ.DH, 629-43755, 15.12.1287 (08.03.1871)
BOA, İ.DH, 639-44434, 20.07.1288 (05.10.1871)
BOA, İ.DH, 559-45890, 04.10.1289 (05.12.1872)
BOA, İ.DH, 659-45916, 15.10.1289, (16.12.1872)
BOA, İ.DH, 768-62588, 08.06.1295 (01.06.1878)
BOA, Y..EE, 42-214, 08.06.1295 (01.06.1878)
BOA, BEO, 1839-137912, 24.01.1320 (03.05.1902)
IRCICA Arşivi, FAY.19.01.02.
IRCICA Arşivi, FAY.18.51.15.
IRCICA Arşivi, FAY.18.51.03
İSKİ Arşivi, Vakıf Su Defterleri, No:15/132/1 (07.05.1271 (20.01.1855))

Kronikler

- Abdurrahman Şeref. (1312). *Tarih-i Devlet-i Osmaniyye*, C.2, İstanbul: Karabet Matbaası.
- Ahmed Cevdet. (2010). *Sultan Abdülhamid'e Arzlar (Maruzât)* (Haz. Yusuf Halaçoğlu), İstanbul: Babiâli Kültür Yayıncılığı.
- Ahmed Cevdet. (1953). *Tezakir 1-12*, (Haz. Cavid Baysun). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ahmed Lütfi. (1989). *Târih-i Lütfi*, (Haz. Münir Aktepe). C. 11-14. Ankara: TTK Yayınları.
- Ahmed Lütfi. (1328). *Tarih-i Lütfi*, C. 8. Dersaadet: Sabah Matbaası.
- Ahmed Lütfi. (1328). *Tarih-i Lütfi*, C. 11. Dersaadet: Sabah Matbaası.
- Ahmed Lütfi. (1328). *Tarih-i Lütfi*, C. 12. Dersaadet: Sabah Matbaası.
- Ahmed Lütfi. (1328). *Tarih-i Lütfi*, C. 13. Dersaadet: Sabah Matbaası.
- Ali Rıza Bey, Balıkhane Nâzırı. (2001). *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı* (Haz. Ali Şükrü Çoruk). İstanbul: Kitabevi.
- Ali Rıza ve Mehmed Galib. (1977). *Geçen Asırda Devlet Adamlarımız* (Haz. Fahri Çetin Derin), C.2. İstanbul: Tercüman 1001 Eser.
- Bursalı Mehmed Tahir Bey, (1972). *Osmanlı Müellifleri* (Haz. A. Fikri Yavuz ve İsmail Özen), C. 2. İstanbul: Meral Yayınevi.
- Cemalettin, (1314) *Osmanlı Tarih ve Müverrihleri*, İstanbul: İkdam Matbaası.
- Dürri Süleyman Efendi, (1267). *Güher-riz*. İstanbul: Matbaa-i Amire.
- El-Âlûsî, Ebu's-Senâ'. (1327/1909). *Ğarâ'ibu'l-iğtirâb ve nuzhetu'l-elbâb fi'l-zehâbi ve'likâmeti ve'l-iyâbi*. Bağdat: Matbaatu's-Şâbender.
- Fatma Aliye Hanım, (1332). *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*. Dersaadet: Kanaat Matbaası.
- Fatin Davud. (1271). *Hatimet'ül-Eşar*. İstanbul: İstihkam Alayları Litoğrafya Destgahı.
- Firdevsi. (1281). *Müntehabat-ı Şehname* (Çev. Kemal Efendi). İstanbul: Taşbaskı.
- Gövsa, İ. Alaeddin. (1945). *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*. İstanbul: Yedigün Neşriyat.
- İnal, İbn'ül-emin Mahmud Kemal. (2000). *Son Asır Türk Şairleri*, (Hazırlayan M. Kayahan Özgül) C.2. Ankara: AKM Yayınları.

- İnal, İbnül-Emin Mahmud Kemal (1969). *Son Asır Türk Şairleri*, (C.2). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- İnal, İbn'ül-emin Mahmud Kemal ve Hüseyin Hüsamettin. (1984). Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin Kuruluş Tarihi ve Nazırların Hal Tercümeleleri IV, (Sadeleştirerek Neşre Hazırlayan: Nazif Öztürk) *Vakıflar Dergisi*, 18, 43-54.
- Kemalpaşazade Said. (1335/1919). Takikat-ı Edebiye Sütunları, *Servet-i Fünun*, S.1431, 16 Teşrinievvel 1335.
- Kemalpaşazade Said. (1334). *Musavver Kamus-i Said*, İstanbul: Matbaa-i Amire.
- Kemal Paşa Merhumun Kütüphanelerinde Mevcut Olup Bu Kere Bi'l-Müzayede Satılması İcap Eden Kütüb-i Mütenevvia'nın Esamisini Mübeyyin Cedveldir, Lito (Yayın Bilgisi Yok), İstanbul, Tarih Yok, 22 Sayfa.
- Maarif-i Umumiye. (1295). *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*. Dersaadet: Darü't- Tıbaatü'l-Amire.
- Maarif Nezâretinin Tarihçesi. (1319). Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye, (s. 1-17), İstanbul: Matba-i Amire.
- Mahmud Cevad, İbnü'ş-Şeyh Nâfi. (1338). *Maarif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı*, İstanbul: Matbaa-i Amire.
- Mehmed Süreyya. (1996). *Sicilli Osmani*, C.5. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Murad Efendi. (2007). *Türkiye Manzaraları* (Çev. Alev Sunata Kırım), İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Salnâme, Sene 1276.
- Salnâme, Sene 1277.
- Salnâme, Sene 1278.
- Salnâme, Sene 1280, Dersaadet: Takvimhane-i Amire.
- Salname, Sene 1285, Def'a 23, İstanbul.
- Salname-i Devleti Aliyye-i Osmaniye, Sene 1302.
- Şemseddin Sami, (1314). *Kamusu'l-A'lam*, C.5. İstanbul: Mihran Matbaası.
- Yusuf Kamil Paşa. (1308). *Eser-i Kamil Paşa*, Dersaadet: Kasbar Matbaası.
- Vapereau, Gustave. (1858). Dictionnaire Universel des Contemporains, Contenant Toutes les Personnes Notables de la France et des Pays étrangers, V.2. Paris: Hachette et Cie.

Sürelî Yayınlar

- Ahmed Kemal Paşa Hazretleri, *Ceride-i Hakayık*, S.91, 15.04.1304 (11.01.1887), s.1.
- Başlıksız, *Basiret*, S.144, 19.05.1287 (17.08.1870), s.1.
- Başlıksız, *Ceride-i Hakayık*, S.92, 16.04.1304 (12.01.1887), s.2.
- Başlıksız, *Ceride-i Havadis*, S.40, 07.05.1257 (27.06.1841), s.1.
- Başlıksız, *Ceride-i Havadis*, S.287, 03.07.1262 (27.06.1846).
- Başlıksız, *Ceride-i Havadis*, S. 366, 25.01.1264 (02.01.1848).
- Başlıksız, *Journal Asiatique*, V.18, Paris, 1851.
- Başlıksız, *Takvim-i Vekayi*, S.84, 09.02.1250 (17.06.1834).
- Başlıksız, *Takvim-i Vekayi*, S.163, 11.01.1254 (06.04.1838).

- Başlıksız, *Takvim-i Vekayi*, S.225, 12.04.1257 (03.06.1841).
- Başlıksız, *Takvim-i Vekayi*, S.241, 27.03.1258 (08.05.1842).
- Başlıksız, *Takvimi Vekayi*, S.264, 22.11.1259, , (14.12.1843).
- Başlıksız, *Takvim-i Vekayi*, S.303, 27.07.1262 (21.07.1846).
- Başlıksız, *Takvim-i Vekayi*, S.365, 20.02.1264 (27.01.1848).
- Başlıksız, *Takvimi Vekayi*, S.410, 10.10.1265 (29.08.1849).
- Başlıksız, *Takvim-i Vekayi*, S. 427, 29.08.1266 (10.7.1850).
- Başlıksız, *Takvim-i Vekayi*, S.1025, 04.08.1285 (20.11.1868).
- Başlıksız, *Tarik*, S.1003, 14.04.1304 (10.01.1887), s.1.
- Başlıksız, *Tarik*, S.1004, 15.04.1304 (11.01.1887), s.1-2.
- Başlıksız, *Tasvir-i Efkar*, S.372, 28.12.1282(12.03.1867), s.1.
- Başlıksız, *Tercüman-ı Hakikat*, S.2573, 14.04.1304 (10.01.1887), s.1.
- Başlıksız, *Tercüman-ı Hakikat*, S.2574, 15.04.1304 (11.01.1887), s.1.
- Ebuzziya Tevfik, Reşid Paşa Hakkında, *Mecmua-i Ebuzziya*, S.120, 1329, s.104-105.
- Ebuzziya Tevfik, Münif Paşa, Hayatı ve İşleri. *Yeni Tasvir-i Efkar*, S. 253, 12.02.1910, s.2.
- Evkaf-ı Humayun Nazırı Devletlü Kemal Paşa Hazretleri, *[Musavver] Medeniyet*, S.8, 08.10.1291 (18.11.1874), s. 88.
- Meclis-i Umur-ı Nafia'nın Layihası, *Takvim-i Vekayi*, S.176, 21.11.1254 (05.02.1839)
- Millet-i Osmaniyeye Bir Esef, *Stihat*, C.3, S.15, 14-21.04.1304 (10-17.01.1887), s.1.
- Muallim M. Cevdet Bey'in Konferansı, *Tedrisat Mecmuası*, C.8, S.39, 1333 s.436.
- Said Bey, (1328). Edebiyat-ı İraniye, *Resimli Kitap*, S. 42, s. 429-430.
- Şu'unat, *Mizan*, S.13, 17.04.1304 (13.01.1887), s.109.

Ansiklopedi Maddeleri

- Akyıldız, Ali. (2010). "Şuray-ı Devlet", *TDVİA*, C. 39, s.236-239, İstanbul: TDV Yayınları.
- Akyıldız, Ali. (2003a). "Maârif-i Umûmiyye Nezâreti", *TDVİA*, C. 27, s.273-274, İstanbul: TDV Yayınları.
- Akyıldız, Ali. (2003b). "Meclis-i Valay-ı Ahkâm-ı Adliye" *TDVİA*, C.28, s.250-251, İstanbul: TDV Yayınları.
- Buzpınar, Tufan. (2006). "Nakibüleşraf", *TDVİA*, C.32, s.322-324, İstanbul: TDV Yayınları.
- "Darülfünun" (1976). *Türk Ansiklopedisi*, C.24, s. 169, Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. (1991). "Bahailik", *TDVİA*, C.4, s.464-468, İstanbul: TDV Yayınları.
- İnalcık, Halil. (1999). "Hüsrev Paşa (Koca)" *TDVİA*, C. 19, s.41-45, İstanbul: TDV Yayınları.
- İpşirli, M. (1991). "Babiali" *TDVİA*, C.4, s.378-386, İstanbul: TDV Yayınları.
- Kahraman, Alim. (2010). "Şinasi" *TDVİA*, C.39, s.166-169, İstanbul: TDV Yayınları.
- "Kemal Paşa". (1974). *Türk Ansiklopedisi*, C.21, s.474, Ankara: MEB Yayınları.

- Mehmet Ali Beyhan. (2008). “Said Bey”, *TDVİA*, C.35, s.549-551, İstanbul: TDV Yayınları.
Öztuna, Yılmaz. (1977) “Münif Paşa” *Türk Ansiklopedisi*, C.25, s. 32, Ankara: MEB Yayınları.
Yazıcı, Nesimi. (2010). “Takvim-i Vekayi”, *TDVİA*, C.39, s.490-492, İstanbul: TDV Yayınları.

Kitap ve Makaleler

- Ak, Emine. (2010). *Tanzimat'ın Bosna Hersek'te Uygulanması ve Neticeleri (1839-1875)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
Akgündüz, Ahmet. (1997). *Arşiv Belgeleri Işığında Sayıştay Tarihi*, Ankara: Sayıştay Yayınları.
Aksoyak, İsmail Hakkı. (2010). Seyyid Ahmed Kemal Paşa, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. (<http://www.turkedebiyatiiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=6504>)
Akyıldız, Ali. (1993). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, İstanbul: Eren Yayıncılık.
Akyüz, Y. (2009) *Türk Eğitim Tarihi* (Başlangıçtan 2009'a). İstanbul: Alfa Yayınları.
Atay, Hüseyin. (1981). Medreselerin Gerilemesi, *A.Ü.İ.F. Dergisi*, 24, 15-56.
Aydın, M. Şevki. (1987). Medreselerin Gerileyiş Sebepleri Üzerine, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4, 321-336.
Aydın, Suavi. (2001). *Mardin: Aşiret Cemaat Devlet*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
Bardak, M. (2019). *Osmanlı'da Modern Okul öncesi Eğitim (1908-1918)*. Ankara: Alalma Yayınları.
Bardak, M. & Topaç, N. (2019). *Eğitici Çocuk Oyunları: Bir Osmanlı Pedagogu Ahmed Edib ve Terbiyevi Çocuk Oyunları*. İstanbul: Efe Akademi Yayınları.
Berk, Süleyman. (2006). *Zamanı Aşan Taşlar*, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
Bilim, Cahit Yalçın. (1984). *Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma: 1839–1876*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
Budak, Ali. (2004). *Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını Münif Paşa*. İstanbul: Kitabevi.
Budak, Ali. (2010). *Muhaverat-ı Hikemîye: Osmanlı'da Batı'dan Yapılan İlk Çeviri, İnceleme-Metin*. İstanbul: Hiperlink.
Carlyle, T. (2004). *Kahramanlar* (Çev. Behzat Tanç), İstanbul: Ötüken Neşriyat.
Çabuk, Vahit. (2004). *Hedefteki Sultan İkinci Abdülhamid*, İstanbul: Truva Yayınları.
Çabuk, Vahit. (2003). *Osmanlı Siyasi Tarihinde II. İkinci Abdülhamid*, İstanbul: Emre Yayınları,
Cezar, Mustafa. (2008). “Şeker Ahmed Paşa'nın Düzenlediği Resim Sergileri”, içinde *Şeker Ahmed Paşa*. İstanbul: TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayınları.
Dalyan, Murat Gökhan. (2009). *19. Yüzyılda Nasturiler*. Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta.
Doğan, İsmail. (1991). *Tanzimatın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi (Sosyo-Pedagojik Bir Karşılaştırma)*, İstanbul: İz Yayıncılık.
Engin, Vahdettin. (2002). Osmanlı Devleti'nin Demiryolu Siyaseti, içinde *Türkler*, C.14, s.462-469. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları,
Ergin, Osman. (1977). *Türk Maarif Tarihi*, C.I-II. İstanbul: Eser Matbaası.

- Findley, C. V. (1996). *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Genç, İ. (2010). Bilimsel Biyografiden İzlenimci Biyografiye, içinde Filiz Kılıç (Ed.) *Klasik Türk Edebiyatında Biyografi Bildiriler Kitabı* (s. 279-302). Ankara: AKM Yayınları.
- Georgeon, François. (2005). *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri*, Ankara: Tarih Vakfı Yayınları.
- Göleç, Mustafa. (2016). “Osmanlı-Türk Tarih Yazıcılığı”, içinde Zekeriya Kurşun (Ed.) *Tarih Metodu*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Gölen, Zafer, (2014) Karadağ Devleti'nin Doğuşu: Osmanlı-Karadağ sınır Tespiti (1858-60), *Belleten*, 70(282), 659-698.
- Gündüz, M. (2010). “Yeni Osmanlıların Türk Eğitim Tarihine Eğitim Görüşleri Yönüyle Katkı ve Etkileri (1860-1875)”, *Düşünen Siyaset*, 26, 83-120.
- Gündüz, M. (2018). Metodoloji, Kavram ve Konu Kıskaçında (Türk) Eğitim Tarihçiliği. *OSMED*, 4(7), 88-130.
- Güneş, İhsan. (1997). *Türk Parlamento Tarihi Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet*, C.2, Ankara: TBMM Vakfı Yayınları.
- Gürlek, Dursun. (2008). *Ayaklı Kütüphaneler*, İstanbul: Kubbealtı Yayınları.
- Hamlin, Cyrus. (2011). *Türkler Arasında* (Çev. Hasan Yüksel), İstanbul: Meydan Yayıncılık.
- Hasebe, K. (2018). The 1869 Ottoman Public Education Act: Proceedings and Participants. *The Journal of Ottoman Studies*, 51, 181-207.
- İhsanoğlu, E. (1987). *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri*, İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- İnalçık, Halil. (2009). *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*. İstanbul: Eren Yayınları.
- İrtem, Süleyman Kani. (2007). *Abdülmeccid Devrinde Saray ve Bab-ı Ali*. İstanbul: Temel Yayınları.
- İrtem, Süleyman Kani. (2003). *Sultan Abdülhamid ve Yıldız Kamarillası*. İstanbul: Temel Yayınları.
- Kala, Ahmet. (2001). *İstanbul Su Külliyesi*, C.22, İstanbul: İSKİ Yayınları.
- Kaplan, Mehmet. (1946). “Bizde Avrupa Kültürünün İlk Öncüleri”, *İstanbul Mecmuası*, 5-7(62), 15.06.1946.
- Kara, İsmail. (2001). *İslâmcıların Siyasî Görüşleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Karpat, K. (1985). Ottoman Urbanism: The Crimean Emigration To Dobruca and The Founding of Mecidiye, 1856-1878. *International Journal of Turkish Studies*, 3(1), 1-27.
- Koçer, H. A. (1967). *Türkiye’de Öğretmen Yetiştirme Problemi*, Ankara: Yengeçoğlu Matbaası.
- Kuntay, Mithad Cemal. (1946). *Namık Kemal: Devrinin Olayları Arasında*, C.2, Ankara: MEB Yayınları
- Kut, T. (1994). Terekelerde Çıkan Kitapların Matbu Satış Defterleri, *Müteferrika*, 2, 14-21.
- Mardin, Ş. (1991). Türk Modernleşmesi, içinde *Makaleler IV*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Nafi Atuf. (1930). *Türkiye Maarif Tarihi*, I. Kitap. Ankara: Muallim Ahmet Halit Kitaphânesi,
- Noumann, C. K. (2006). Bir Bilim Adamının Biyografisini Yazmanın İmkânları ve İmkânsızlıkları, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*. 3, 273-285.

- Okcu, Naci. (2010). *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Erzurumlu Memurlar (1879-1909)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları,
- Ortaylı, İ. (2011a). *Türkiye'nin Yakın Tarihi*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2011b). Menkıbe, içinde *Tarih Yazıcılık Üzerine* (s.118-130). Ankara: Cedit Neşriyat.
- Ortaylı, İ. (2006). "Tanzimat Adamı ve Tanzimat Toplumu". içinde Mehmet Seyitdanlıoğlu-Halil İnalçık (Ed.) *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (284-285). İstanbul: Phoenix Yayıncılık.
- Öztuna, Yılmaz. (1996). *Devletler ve Hanedanlar: Türkiye (1074-1990)*, C.2, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Öztuna, Yılmaz. (2013). *Abdülhamid II: Zamanı ve Şahsiyeti*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Pakalın, Mehmet Zeki. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.3, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Posing, B. (2013). The Historical Biography, International Encyclopedia of Social and Behavioral Sciences, Elsevier, Bkz: <http://www.posing.dk/pdf/historicalbio.pdf>
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet. (1999). *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vala (1838-1868)*, Ankara: TTK Basımevi.
- Taherzadeh, Adib. (1995). Hz. *Bahaullah'ın Zuhuru* (Çev. Süreyya Güler), C.2, İstanbul: Baha Basım.
- Unan, Fahri. (1997). Taşköprülüzade'nin Kaleminden XVI. Yüzyılın İlim ve Alim Anlayışı. *Osmanlı Araştırmaları*, 17, 149-264.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Yaltkaya, Ş. (1999). Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler. içinde *Tanzimat I*, İstanbul: MEB Yayınları.
- Yılmaz, Şuhnaz. (2015). *Turkish-American Relations, 1800-1952*. London: Routledge.
- Yürük, Ali Yücel. (2012). "Ahmed Kemal Paşa", *Üsküdarlı Meşhurlar Ansiklopedisi*, İstanbul: Üsküdar Belediyesi Yayınları.
- Zürcher, Eric Jan. (2006). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları.